Зборник радова Византолошког института LVIII, 2021.
Zbornik radova Vizantološkog instituta LVIII, 2021.

УДК: 271-2-523.6(292.554)-526.62:75.04(=163.41)“13“
https://doi.org/10.2298/ZRVI2158149Z

МИЛОШ ЖИВКОВИЋ
Византолошки институт САНУ
milos.zivkovic@vi.sanu.ac.rs

ТРИПТИХ ИЗ МАНАСТИРА СВЕТЕ КАТАРИНЕ НА СИНАЈУ – НЕПОЗНАТО ДЕЛО СТАРОГ СРПСКОГ ИКОНОПИСА*

У раду се публикује триптих са словенским натписима из Манастира Свете Катарине на Синају, састављен од икона на којима су представљени Свети Стефан, Богородица и Свети Никола. На основу стилске анализе и разматрања иконографских особености, износи се мишљење да је реч о делу српског средњовековног сликарства. Таква атрибуција се образлаже, уз наведено, и подацима о чврстим и континуираним везама између средњовевних српских земаља и славног „монашког града” подно Синајске горе. Отвара се, најзад, могућност да се дело о коме је реч тумачи у вези са појединим, веома занимљивим изворним сведочанствима о ктиторским подухватима српских владара на Синају.

Кључне речи: Манастир Свете Катарине на Синају, српска средњовековна уметност, икона, триптих, Свети Стефан, XIV век

A triptych with Slavic inscriptions from the monastery of St. Catherine in Sinai, composed of icons depicting St. Stephen, the Mother of God and St. Nicholas, is published in the paper. Based on the stylistic analysis and consideration of iconographic features, the opinion is expressed that it is a work of Serbian medieval painting. In addition, such an attribution is explained through the light of intensive and continuous contacts between the medieval Serbian lands and the famous monastery at the foot of Mount Sinai. Finally, a possibility is opened for the interpretation of the work in question in connection with certain, very interesting source material about the *ktetorial* activity of the Serbian rulers in Sinai.

Keywords: St. Catherine's Monastery in Sinai, Serbian medieval art, icon, triptych, St. Stephen, 14th century

* Жеља ми је да и овим путем захвалим професорима Миодрагу Марковићу и Драгану Војводићу, као и пријатељици и колегиници Марки Томић, на бројним корисним коментарима и сугестијама које су ми упутили током истраживања из којег је проистекао овај рад. Посебно сам захвалан Џулији Герхарт, директору Визуелних ресурса Одељења за историју уметности и археологију Универзитета Принстон, која ми је, као и увек до сада, несебично уступила фотографије икона из Манастира Свете Катарине и дозволу за њихово објављивање.

Односи између Србије и древног манастира на Синају, који је од оснивања у VI веку био посвећен Богородици, а од краја XV, или почетка XVI века Светој Катарини, били су у средњем веку континуирани и вишеструко садржајни. Један битан аспект српско-синајских веза представљала су ходочасничка путовања угледних Срба, односно њихово задужбинарско дело. Као што је добро познато, пионирску улогу имао је у том погледу први српски архиепископ Сава, који је Синај посетио приликом другог путовања у Свету Земљу, пошто се повукао са трона поглавара Српске цркве. Према сведочењу његових биографа, Сава је на Синају провео цео Велики пост 1235. године, а нема разлога за сумњу у претпоставку да је управо ту прославио Васкрс. Из истих извора сазнаје се и да је Сава богато обдарио славни Богородичин манастир.[1] Следећи његов пример, бригу о синајском манастиру исказивали су и неки други Немањићи. Према сведочанству архиепископа Данила II, тамо су дарове слали краљица Јелена и њени синови, краљеви Драгутин и Милутин.[2] С временом је, по свој прилици, српско старање о синајском манастиру добило и неке особене облике. Изгледа да су, за владавине цара Душана, Дубровчани преузели обавезу да исплаћују Стонски доходак „пречистој владичици госпођи Богородици Синајској". То се изричито наводи у повељи коју им је 24. априла 1357. године издао његов наследник, цар Урош,[3] премда се у документима из Душанове канцеларије говори само о исплатама поменутог дохотка Манастиру Светих арханђела у Јерусалиму.[4] У Душаново време су синајски манастир помагали и поједини припадници властеоског сталежа. О томе, рецимо, сведочи један српскословенски литургијски свитак из збирке Манастира Свете Катарине (Sin. Slav. 38/N), који је највероватније 1342. године, недуго пре своје смрти, „светој купини синајској" послао кесар Хреља са супругом Аном.[5] Године 1359/1360, за владавине цара Уроша и његове мајке монахиње Јелисавете, богослужбене књиге је синајском манастиру даровао и серски митрополит Јаков. Он је, штавише, у посебној белешци, посветио Синајској гори дирљиве стихове.[6] И касније, све до пада српских земаља под турску власт, угледну

---

[1] О боравку Светог Саве на Синају, са изворима и литературом, в. *Миљковић*, Житија светог Саве, 176–182. Уп. такође *Savić*, Athos – Jerusalem – Sinai, 43–51.

[2] Данило Други, 69–70, 85, 135; *Марковић*, Србија у Византији, 61.

[3] За најновије издање и коментар повеље, са старијом литературом, уп. *Порчић*, Документи, 66, 270–271, no. 85.

[4] Поједини аутори су стога сумњали у аутентичност података изложених у повељи цара Уроша. Назначено несагласје може се, изгледа, објаснити веома блиским везама између поменуте јерусалимске обитељи и монаха на Синају. О томе постоје веома речите потврде у дубровачким књигама, попут података да је 1354. доходак подигао јерусалимски монах Никодим, а да је то следеће године учинио истоимени монах са Синаја. У питању је, највероватније једна иста личност. Уп. исто, 62–63, 66, нап. 213, са изворима и литературом.

[5] *Tarnanidis*, Slavonic Manuscripts, 176–177; *Glibetic*, Oldest Sinai Sources, 129; *Тарнанидис*, Слика, 405–406.

[6] Стари српски записи и натписи I, 42, бр. 116; *Hannick*, Jakov von Serres; Шест писаца XIV века, 14–15, 69.

синајску обитељ обдаривали су српски владари и великаши. Има писаних извора, додуше не у потпуности веродостојних, у којима се и кнез Лазар помиње као њен донатор.[7] С друге стране, из једног сасвим поузданог документа – писма цариградског патријарха Генадија Схоларија синајским монасима из 1455. године – сазнаје се да је прилоге манастиру слао и херцег Стјепан Вукчић Косача. То је, уз ктиторско учешће у изградњи храмова, упечатљив показатељ настојања да се тај обласни господар – иначе личност непостојаних верских убеђења – приближи православљу.[8]

Други, на известан начин још занимљивији, а у истраживачком погледу сложенији, аспект српско-синајске духовне повезаности и културне размене, тиче се присуства српских монаха, то јест постојања српског преписивачког центра на Синају. По свој прилици, историјат тог необично значајног феномена сеже још дубље у повест, много пре другог ходочашћа Саве Српског у Свету Земљу. Судећи према најновијим истраживањима Виктора Савића, у синајском манастиру је још крајем XI или почетком XII века глагољске богослужбене књиге преписивао један Србин – „грешни Димитрије" – који је ту, највероватније, пристигао из југозападних крајева српског етничког простора.[9] О животу српских монаха на Синају током каснијих раздобља, као и о њиховој преписивачкој активности, најбоље сведоче многобројни српски рукописи из XIII и XIV века. Они, заправо, чине убедљиву већину у колекцији словенских књига у Манастиру Свете Катарине.[10] Истина, сви поменути рукописи нису настали на Синају, већ су неки од њих могли, како је већ поменуто, тамо доспевати и као дарови. Има, с друге стране, и конкретнијих, врло поузданих сведочанстава о српској братији, односно српском скрипторијуму на Синају.[11] На основу драгоценог записа, највероватније с почетка XIV века, у једном синајском зборнику руске редакције (Sin. Slav. 18/N), зна

---

[7] Стари српски родослови и летописи, 88, 90; *Трифуновић*, Српски средњовековни списи, 172; Списи о Косову, 147.

[8] Oeuvres complètes de Gennade Scholarios IV, 200; *Војводић*, Ктиторска делатност Стјепана Вукчића Косаче, 67–68. О поменутом писму Генадија Схоларија уп. такође *Blanchet*, Gennadios Scholarios, 67–68, 119–120, 159–160, 164–167, 171, et passim.

[9] *Савић*, Српска књижевна реч, 17–18, 59–87, 91–110.

[10] *Розов*, Српски рукописи Јерусалима и Синаја; *Сперанский*, Славянская письменость; *Tarnanidis*, Slavonic Manuscripts, 112–144, 147–148, 158, 168–181; *Glibetic*, Oldest Sinai Sources; *Савић*, Српски превод „Евергетидског синаксара".

[11] У том смислу, од значаја су и неки већ поменути подаци. Веома је, рецимо, занимљиво да серски митрополит Јаков у свом запису моли „сву братију Србље и с њима Грке, да ове књиге неотуђиве буду од дома пречисте Деве до века." (уп. нап. 6). Из цитираног исказа је јасно да српски монаси о којима је реч трајно, или бар за дужи временски период, бораве у синајском манастиру. Индикативно је, такође, да је поменута посланица Генадија Схоларија (уп. нап. 8) сачувана и у српскословенском препису, у два рукописа из XVI века [уп. *Дучић*, Књижевни радови IV, 415–432; *Соловјев*, Фундајајити, патерини и кудугери, 135–140], што је навело Георгија Острогорског на помисао да је она била „нарочито преведена за словенске калуђере на Синају", уп. *Остроīорски*, Синајска икона св. Јована Владимира, 105.

се да су у то време Срби боравили у заједничкој келији са другим словенским монасима, Бугарима и Русима.[12] Из потоњих деценија сачувана су, штавише, и имена појединих писара, чији се преписивачки рад може доста успешно пратити. Тако је, рецимо, познато да се током друге половине XIV века преписивањем књига у синајском манастиру бавио извесни Јаникије-јеромонах Јован, са сарадником Јаковом.[13]

Најзад, када се говори о контактима из супротног смера – из Синаја према Србији – онда не треба изоставити податке о продору синајских духовних традиција – оствареном, додуше, посредним путем – на подручја српских земаља. Ти утицаји су се испољили у последњим деценијама XIV и током прве половине XV столећа, појавом неколико угледних подвижника који су имали знатну улогу у процвату пустињачког монаштва. Ти харизматични духовници су у писаним изворима и народном предању називани „синаитима", премда су у Србију долазили углавном са Свете Горе и из других балканских монашких заједница.[14]

*

Када се имају у виду хронолошке размере, природа и интензитет српско-синајских веза у средњем веку, прилично изненађује податак да, поред поменутих, одавно познатих српских средњовековних рукописа, у Манастиру Свете Катарине није пронађен ниједан други артефакт српске провенијенције – икона, реликвијар, богослужбени предмет и сл. Није, међутим, нипошто искључено да би нека будућа, систематски осмишљена теренска истраживања у том правцу могла да уроде плодом. На такво, можда исувише оптимистично веровање наводи нас једно сопствено, готово случајно откриће у синајској колекцији икона.

Дело о коме је реч није раније привукло пажњу истраживача пребогате збирке икона у Манастиру Свете Катарине. Његова дигитална репродукција је, ипак, однедавно постала доступна јавности на интернет страници Универзитета Принстон, где је објављена драгоцена фото-документација сачињена приликом истраживања која су на Синају спроводили Курт Вајцман и Џорџ Форсајт, између 1958. и 1965. године ("Michigan-Princeton-Alexandria Expeditions to Mountain Sinai").[15]

У питању је триптих једноставне форме, састављен од трију икона повезаних металном жицом (сл. 1). Све три иконе уоквирене су црвеним бордурама, а њихова позадина исликана је зеленом бојом. Централно место припада

---

12 *Tarnanidis*, Relations Serbes, 138; *idem*, Slavonic Manuscripts, 51, 147; *исти*, Слика, 402.

13 *Церниħ*, Белешке о писарима. Уп. такође *Tarnanidis*, Relations Serbes, 139–140.

14 *Тахиаос*, Исихазам у доба кнеза Лазара; *Јеромонах Амфилохије*, Синаити; *Радиħ*, Помен Срба у Житију Григорија Синаита; *Поповиħ*, Пустињачко монаштво у доба Бранковића; *Popović (S.)*, The last hesychast safe havens. Уп. такође *Поповиħ*, Пустиње и свете горе средњовековне Србије, passim.

15 "Virgin Hagiosoritissa with Saints Stephan and Nicholas," The Sinai Icon Collection, accessed May 16, 2021, http://vrc.princeton.edu/sinai/items/show/6916.

Сл. 1. Манастир Свете Катарине на Синају, триптих
(By permission of Saint Catherine's Monastery, Sinai, Egypt. Photograph courtesy of Michigan-Princeton-Alexandria Expeditions to Mount Sinai)

попрсној, полупрофилно постављеној представи Богородице. Она је окренута надесно, са обема рукама подигнутим испред тела. Мати Божија – МНР / ѲУ – око главе има златни нимб, а одевена је у тамнољубичасти мафорион. У непосредој комуникацији са Богородицом приказан је Свети Никола – стнь / нико|лаѥ. Попрсје славног мирликијског архијереја усмерено је на леву страну. Његова десница је подигнута и окренута према Богородици, а у левој руци, покривеној светлољубичастим фелоном, држи књигу окерних корица. У краковима трију црних крстова што украшавају његов бели омофор исписани су криптограми Φ̃ Χ̃ Φ̃ Π̃,[16] који се разрешавају као Φῶς Χριστοῦ Φαίνει Πᾶσι („Светлост Христова све обасјава").[17] Лик Светог Николе, обележен нимбом, насликан је сагласно уобичајеном типолошком образцу. То је старији човек високог чела, са кратком седом косом и брадом. Попрсна представа Светог Стефана – стнь / сте|фан(ь) – једина је постављена фронтално (сл. 1, 5). Он је десну руку скупио у гесту благослова, а у левој држи бео, затворен свитак. Одевен је у плави хитон, украшен на десној страни црвеним клавусом, и маслинасти химатион. Голобради, младићки лик светитељев, око кога сија златни нимб, окренут је право према посматрачу, али је његов поглед благо усмерен налево. Свети Стефан има кратку косу, уредно сложених праменова, са тонзуром на темену.[18]

---

[16] Сва четири слова видљива су само на крсту на левом рамену Светог Николе, док на друга два крста недостаје по једно слово криптограма.

[17] О овом криптограму биће више речи у даљем тексту.

[18] Будући да нам је триптих о коме је реч познат само на основу фотографије, немамо, нажалост, никаква сазнања о његовој полеђини. Из истог разлога у овој прилици изостају и подаци о димензијама триптиха.

По свој прилици, синајски триптих је до наших дана доспео у фрагментарном облику. На основу дрвене бордуре, троугаоног пречника, с десне стране Богородичине представе (сл. 2) – каква не постоји на другим двема иконама – као и сликане, такође црвене бордуре с њене десне стране, може се претпоставити да је у продужетку истог панела постојала још једна представа, која је у неком тренутку одсечена од целине.[19] Уколико је наведена претпоставка тачна, то би значило да је централни сегмент триптиха био дупло шири од двају бочних крила. Таква помисао је сасвим оправдана и када се има у виду портативни карактер триптиха, то јест могућност његовог затварања ради лакшег транспорта. Као најразложнија, намеће се претпоставка да се на назначеном месту налазила фронтална представа Исуса Христа. Спаситељев чеоно постављени лик би сасвим приличио програмској логици триптиха, тако што би према њему биле усмерене полупрофилне представе Богородице и Светог Николе, творећи композицију Деизиса. Наведена иконографска „реконструкција" вероватнија је утолико пре што је заиста познато неколико представа Деизиса у оквиру којих је, уместо Светог Јована Претече, место с леве стране Христа припало управо славном мирликијском чудотворцу.[20] Чињеница да је Свети Стефан приказан фронтално, ван поменуте композиције, уопште не представља препреку да се оригинални изглед триптиха замисли онако како је претходно описано. Положај његовог тела, односно издвојеност из главне програмске целине триптиха могли би, у ствари, да сведочи о посебној привржености наручиоца, то јест власника триптиха, Првомученниковом култу.

*

Са становишта ликовних особености, триптих из Манастира Свете Катарине представља врло занимљиво сликарско дело. То, истина, није нарочито репрезентативно уметничко остварење, али су његова стилска својства веома упечатљива. Већ на први поглед, посебан утисак остављају пренаглашени изрази лица, односно њихова унеколико наивна карактеризација. Свети Стефан је, тако, неприродно намргођен, Свети Никола има помало неспокојну експресију, а настојање да се оствари извесна сентименталност Богородичиног лика извитоперило се у својеврсну емоционалну празнину. Није реч о намерно оствареним уметничим ефектима, већ о недостатку сликарске вештине, пре свега у погледу цртежа. На описани израз трију ликова мање је неповољно утицао начин њихове моделације – поступак расветљавања јасно уочљивим потезима беле боје, односно обилато сенчење ширим наносима тамног окера,

[19] О издвајању тог дела иконе додатно сведочи оштећење при његовом доњем крају.

[20] За примере в. *Живковић*, Српски владарски портрети, 177–179. Једна икона Деизиса са Светим Николом (XV век) сачувана је управо у ризници синајског манастира, в. Sinai. Treasures of the Monastery, fig. 84. О хагиографским изворима за представе Светог Николе у оквиру Деизиса уп. *Гаїова*, Св. Никола – заступник на душите.

Сл. 2. Богородица, детаљ сл. 1

без финијих прелаза и тонске градације – а више груби и неправилни облици делова лица. Сликар се није најбоље снашао ни када је требало да смести волумен фигура у простор задат димензијама икона. Фронтално попрсје Светог Стефана доста је успешно решио, али је друге две, полупрофилне представе приказао не сасвим вешто. Тело Светог Николе исувише је сузио, при чему није успео да усклади димензије његових руку. Сликар није предвидео довољно простора ни за Богородичино попрсје, па њена лева рука, упадљиво мања од десне, прелази преко црвене бордуре иконе. У погледу колорита, аутор синајског триптиха склон је употреби тамнијих тонова, које на одори Светог Стефана расветљава оштрим потезима беле, а на мафориону Богородице и

фелону Светог Николе мање уочљивим линијама и преливима у светлијим нијансама основне боје. Изразиту особеност његовог сликарског рукописа представља употреба зелене боје за исликавање фона.

Према ликовним својстима, овде само укратко предоченим, синајски триптих се може прилично поуздано датовати у XIV век. С друге стране, као што је неретко случај поводом ауторског израза уметникâ који не припадају скупини прворазредних мајстора сликарства византијског стила, дело о коме говоримо тешко је с поуздањем сместити у ужи хронолошки оквир. Паралеле за неке његове ликовне особености проналазе се на остварењима из различитих развојних етапа сликарства XIV столећа. Тако се, најпре, у погледу типологије ликова, уочавају сличности са појединим делима из прве половине века, која су ослоњена на „класицистички" модел главног тока у сликарству зреле фазе епохе Палеолога, али нису на висини његових занатских и уметничких домета, односно општег естетског стандарда. То, рецимо, показује поређење са можда помало незграпним, а свакако недовољно оплемењеним физиономијама светих ратника у Белој цркви каранској, која је осликана између 1332–1337 (сл. 3).[21] Међутим, по свим другим елементима сликарског израза, живопис те задужбине жупана Петра Брајана у приличној се мери разликује од синајског триптиха. Њему су, у целини посматрано, много ближи неки млађи сликарски споменици. Тако, рецимо, и у Цркви Светог Николе у Палежу, која је осликана највероватније између 1350. и 1355,[22] поједине ликове, попут „портрета" светог Козме (сл. 4а),[23] одликују извесна крутост и строгост у изразу, што је резултат интензивног сенчења приликом обликовања волумена лица. Фигуре светитеља у Палежу донекле су сродне онима на синајском триптиху и према својим ужим лицима, уским, помало спуштеним раменима и веома витким телима.[24] У погледу обраде лика, синајски триптих вреди, надаље, упоредити и са појединим представама светитеља у ексонартексу католикона Манастира Трескавца (пре 1343), остварењу много способнијих уметникâ, које са аутором триптиха у извесној мери повезује и склоност ка загаситијим колористичким нијансама.[25] Но, и поред наведених сличности, ваља приметити да су оба

[21] За ликовне особености живописа у Карану и његово датовање уп. *Војводић*, О живопису Беле цркве каранске.

[22] Уп. *исти,* О времену настанка зидног сликарства у Палежу.

[23] Исто, сл. 6.

[24] Исто, сл. 5, 8, 10–12.

[25] О стилу фресака у спољној припрати Трескавца уп. *Ђурић*, Византијске фреске, 56; *Глиїоријевић-Максимовић*, Сликарство XIV века, 117–121; *Смолчић Макуљевић*, Манастир Трескавац, 213–216. У корпусу српског иконописа XIV века не проналазимо дела која би се могла довести у ближу везу са синајским триптихом. Он би се, по извесној схематичности и грубоћи облика, па донекле и према пропорцијама фигура и начину моделације ликова, могао упоредити можда једино са Деизисним чином из Цркве Светог Николе Болничког у Охриду, који је сасвим недавно датован између 1345. и 1350. године, то јест упоредо са завршетком зидног сликарства у поменутом храму (1345/1346), или нешто касније, уп. *Поповска-Коробар*, Деисисниот чин.

Сл. 3. Бела црква каранска, свети Димитрије и Прокопије, детаљи

наведена фреско-ансамбла из Душановог времена, а нарочито живопис Трескавца, ослоњена у много већој мери на водећи, „класицистички" ток уметности Палеолога него триптих из Манастира Свете Катарине. Чине се стога да, у потрази за њему још сроднијим делима ваља имати у виду и сликарска остварења из друге половине XIV века. Три синајска попрсја, а нарочито њихова лица оштрих црта, помало „манеристички" сликана, итекако вреди упоредити са представама мученика у припрати Цркве Преображења Манастира Зрзе (1368/1369).[26] Иако се ти „портрети" по физиономијама унеколико разликују од синајских (сл. 4в), као што је и колорит у Зрзу много интензивнији и живљи, два сликарска остварења међусобно приближава сродан третман светлости, изведен хитрим, јасно уочљивим потезима, и сенки, остварених мирнијим, али прилично широким наносима боје.

На основу наведених аналогија, сматрамо најразложнијим датовање синајског триптиха у средину или другу половину XIV столећа. Иако је реч о прилично широком хронолошком оквиру, његово свођење на краће временско раздобље не би, бар засад, било оправдано, пошто синајски триптих ни са

[26] О ликовним особеностима сликарства у припрати Зрза уп. *Ивковић*, Живопис XIV века, 80–81; *Ђорђевић*, Зидно сликарство, 62–63; *Голац*, Зидно сликарство, 94–97.

Сл. 4. а) Црква Светог Николе у Палежу, свети Козма; б) свети Стефан, детаљ сл. 1; в) манастир Зрзе, црква Преображења, свети Тарах

једним наведеним споменик српског средњовековног сликарства не дели довољно сродности које би поуздано упућивале на исти датум настанка.

И зелена позадина на којој су приказане три попрсне фигуре говори у прилог сврставању синајског триптиха у византијско, односно српско сликарство XIV столећа, то јест уметност епохе Палеолога. Зелена позадина – а не златна, како је по правилу био случај – појављује на неколико икона, уметнички веома вредних, из око 1300. године, од којих се већина приписују мајсторима из Солуна. Њихови аутори су, додуше, користили знатно светлију нијансу зелене од оне на синајском триптиху.[27] На неким од дела из поменуте групе, као на икони Светог Јована Претече из Ермитажа, која се првобитно налазила у атонском Манастиру Пантократору, или икони Светог Николе из Византијског музеја у Верији, бордуре су исликане црвеном бојом, баш као и на икони која је главни предмет наше пажње.[28] И током зрелог и позног XIV века, па и у следећем столећу, поједини мајстори из византијских метропола, али и они из регионалних уметничких центара, попут Верије, Кипра или Родоса, фонове икона исликавали су зеленом бојом, неретко и у тамнијем тону.[29]

---

[27] Treasures of Mount Athos, 76, 78, no. 2.14 (*E. N. Tsigaridas*); Byzantium: Faith and Power (1261–1557), 200, no. 199 (*Y. Piatnitsky*); Sinai, Byzantium, Russia, 158, no. B131, (*idem*), с примерима и литературом.

[28] Sinai, Byzantium, Russia, 164, no. B138 (*Y. Piatnitsky*); Византия сквоз века, 374–375, no. 102–103 (*idem*).

[29] *Papageōrgiou*, Εικόνες της Κύπρου, 73, εικ. 49, 52; *Papazōtos*, Βυζαντινές εικόνες της Βέροιας, 55, 66, πίν. 47, 90, 92; *Vokotopoulos*, Βυζαντινές εικόνες, 215, no. 101; *Acheimastou-Potamianou*, Εικόνες της Ζακύνθου, 54, no. 3B; *Vokotopoulos,* Δύο παλαιολόγειες εικόνες, 302–303; *Katsiōtē*, Αμφίγραπτη παλαιολόγεια εικόνα, 66–67, n. 11; *Tsigaridas, Loverdou-Tsigarida*, Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, 168, no. 36, 209, no. 50A, εικ. 126, 156; *Gerov*, Icons from Melnik, 18, 58–59; Chypre entre Byzance et l'Occident, 290–293 (no. 127–128); *Katsioti,* Bilateral icon, 591, 594, πιν. 15α; Our Sacred Beauty, 174–178, no. 8 (*K. M. Vapheiadis*).

У целини посматрано, реч је ипак о доста сведеном „каталогу" сликарских дела. У Бугарској је, колико нам је познато, сачуван само један релевантан пример – житијна икона Светог Николе из Месемврије, која се различито датује, у распону од XII до XIV века.[30] Насупрот томе, у Русији постоји приличан број икона са зеленим фоном. Такво решење примењивано је повремено у руском иконопису XIV и XV века, да би у следећем столећу постало доста распрострањено, нарочито у Москви.[31]

Колористичко решење о коме је реч присутно је и у корпусу српског иконописа XIV века, премда се не може рећи да је било широко прихваћено. У ретке српске аналогије за боју фона на триптиху из синајског манастира спадају, најпре, маслинастозелена позадина иконе Богородице Одигитрије из Леснова,[32] као и јарки зелени *īрунд* представе *Плача Боīородичиноī над мрīвим Христом*, насликане на полеђини дечанске иконе Богородице Пелагонитисе (трећа деценија XIV века).[33] Вредне паралеле за назначену особеност проналазе се, потом, и на неколико икона из ризнице Манастира Хиландара. На бледоозеленој позадини насликани су ликови Богородице Аврамиотисе са Христом и пророка Илије на двостраној литијској икони, насталој око средине XIV века,[34] док је полеђина иконе Богородице Косинице са Христом, украшена представом *Расīећа*, исликана тамнијом нијансом зелене, вероватно у седмој деценији истог столећа.[35] Сасвим је, коначно, особен зелени фон хиландарске иконе Богородице „Необориме стене", насликане крајем

---

[30] *Русева*, Златна книга, 30–31, са библиографијом.

[31] Уп., рецимо, *Алпатов*, Краски древнерусской иконописи, 15; *Смирнова*, Московская икона, таб. 163, 173, 182; Поствизантийская живопись, 207, no. 35; *Воронцова*, Иконы Сергиево-Посадского музея-заповедника, no. 1(4a–4b); София Премудрость Божия, 120–121, no. 19, 142–143, no. 41; Иконы Успенского собора Московского Кремля, 233, 235; Шедевры русской иконописи, 320–321, no. 65. 322–323, no. 66, 350–353, no. 74, 414–415, no. 92, 450–453, no. 103, 458–461, no. 105, 466–468, no. 108, 484, no. 114.

[32] *Поповска-Коробар*, Икони од Музејот на Македонија, 210, бр. 2, с мишљењем да је реч о престоној икони са првобитног иконостаса лесновског католикона, насликаној око 1342–1347. Да је у питању икона из „Оливеровог доба" сматра *Габелић*, Лесново, 218, n. 1604, док други аутори верују да је нешто млађа (1360–1370), уп. *Ђорђевић*, Зидно сликарство, 39, n. 172–173, са старијом литературом. Сасвим недавно, икона је доведена у стилску везу са оштећеном представом Богородице са Христом, датованом између 1347. и 1349. године, у лунети јужне фасаде припрате, уп. *Gabelić*, Fasadne freske Lesnova, 391, sl. 8. Како је приметио још *Радојчић*, Старине Црквеног музеја у Скопљу, 69, оригинална боја фона сачувана је само око Богородичине и Христове главе, док је остатак накнадно премазан тамноплавом бојом.

[33] *Чанак-Медић*, *Тодић*, Манастир Дечани, 66, сл. 45; Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији, 390, бр. VI.16 (*С. Смолчић Макуљевић*), са библиографијом. Уп. и *Пойовић*, *Тодић*, *Војводић*, Дечанска пустиња, 91–98, сл. 65 (*Д. Војводић*).

[34] *Боīдановић*, *Ђурић*, *Медаковић*, Хиландар, сл. 92; *Миљковић*, Хиландарска икона српског цара Стефана, 325.

[35] *Пеīковић*, Иконе манастира Хиландара, 31, таб. 103. О представи Богородице на овој икони cf. *Babić*, Quelques observations, 97–99.

XIV или почетком наредног века. На тој икони је, осим предње, и друга страна, са попрсјем Светог Саве Српског, добила позадину у имитацији мермера, с јасном намером да се ликовно интерпретира метафорички епитет што описује Богородичин лик.[36]

Из свега што је претходно речено произлази закључак да се аналогије за ликовне особености синајског триптиха проналазе у српском сликарству. Стога је мало вероватно да је он у Манастир Свете Катарине доспео из неке друге словенске средине. Његова стилска својства, остави ли се по страни зелена позадина, готово до краја искључују могућност да је реч о делу руског сликарства. Треба, уосталом, приметити да је сасвим недавно објављен обиман каталог руских икона које се чувају у синајском манастиру и да у њему нема помена о делу које је предмет наше пажње.[37] С друге стране, иако је мало вероватна, могућност да је реч о бугарској икони не може се – искључиво на основу стила – сасвим изгубити из вида, упркос томе што компаративна стилска анализа триптиха уопште не даје за право таквом мишљењу.[38]

*

Сврставању синајског триптиха у корпус српског средњовековног сликарства не противе се ни поједине особености словенских натписа на њему. Са ортографског становишта, посебно је занимљив начин на који су скраћене речи „свети" у легендама уз ликове светих Стефана и Николе. Та скраћеница се, наиме, не завршава словом І, као што је уобичајено (ст҃ы), већ „танким јер", које је са словом Т повезано водоравном линијом, формирајући слово Ꙗ (ст҃ꙗ). Наведена неправилност говори о сликаревој неупућености у правопис старог српског језика, па се намеће помисао да је он вероватно био Грк. У сваком случају, за нашу тему је још важнија околност да том прилично особеном решењу није уопште тешко пронаћи аналогије у српској уметности. На исти начин изведене ознаке светитељства појављују се у двама споменицима с краја XIII века – трећем слоју живописа у Цркви Светог Петра у Расу

---

36 *Ђурић*, Необориме стене, 162, 164, 170, сл. 2, 4; *Петковић*, Иконе манастира Хиландара, 30, таб. 99.

37 Русские иконы Синая.

38 Што се тиче бугарских споменика зидног сликарства XIV века (за њихов преглед cf. *Мавродинова*, Стенната живопис в България), онда би поводом синајског триптиха можда требало поменути једино фреске у Цркви Светог Петра у селу Беренде, из друге половине столећа, премда не и као довољно блиске стилске аналогије, в. *Бакалова*, Стенописите, посебно сл. 39–42. Када је о иконопису реч, вредна је пажње само икона Светог Климента Охридског из Црквеног музеја у Софији, вероватно насликана у другој половини XIV века, мада ни она не показује нарочиту стилску сродност са триптихом из Манастира Свете Катарине, уп. *Божков*, Българската икона, 84, 127 (no. 80), 184 (са прешироким датовањем иконе у XIII–XIV век); За гледиште по коме је она насликана у другој половини XIV столећа в. *Пандурски*, Паметници на изкуството, 15, 388, no. 21; Уп. и *Matakiewa-Lilkowa*, Die Ikonen in Bulgarien, 24–25.

(девета деценија XIII века)[39] и на фрескама Цркве Светог Ахилија у Ариљу (1295/1296).[40] У строго морфолошком смислу, наведеној варијанти су сродне и оне легенде у оквиру којих се скраћеница речи „свети" састоји од слова с и лигатуре тн. Тако су светитељски епитети исписивани у неколико српских храмова осликаних током XIV и XV века.[41] Донекле слично томе, и поједини чланови уметничке дружине која је осликавала католикон Манастира Дечана наглашавали су светост личности које су сликали са само три слова, али без повезивања последња два – ст҃ѣ.[42]

У језичком погледу, пажње је вредан и облик имена Светог Николе, које се завршава словом ѥ (сл. 1, 8). На тај начин се име славног чудотворца неретко појављује у српским писаним споменицима,[43] па и на његовим ликовним представама. О томе, рецимо, сведоче легенде уз лик Светог Николе на икони из Барија, као и оне на представама тог светитеља у зидном сликарству Дечана и припрате Пећке патријаршије, па и неких млађих храмова, попут Велуће.[44]

*

Најзад, при покушају утврђивања провенијенције синајског триптиха, пуну пажњу заслужују и његове иконографске одлике. Када се дело о коме је реч осмотри с тог становишта, онда најпре пада у очи чињеница да Свети Стефан није приказан у одежди и са атрибутима ђакона, већ у хитону и химатиону, те са свитком у рукама, то јест у тзв. апостолском виду (сл. 1, 5).

---

39 *Ђоровић-Љубинковић*, Живопис цркве светога Петра, 45; *Нешковић*, *Николић*, Петрова црква, сл. 29–30.

40 *Војводић*, Зидно сликарство цркве Светог Ахилија, таб. XXVIII, 5–6, 19, 21, 24–26. Много касније, средином XVII века, исте скраћенице користили су и сликари припрате Цркве Светог Јована Претече у Јашуњи, на чијим су фрескама уочене и неке друге језичке неправилности, уп. *Суботић*, *Сузуки*, Манастир Светог Јована Претече, 209–210, сл. 131–135.

41 *Тодић*, Грачаница, сл. 22–25; *Тасић*, Живопис, 115, нап. 34, сл. 3; *Millet*, *Velmans*, La peinture murale IV, pl. 57–59, 69–70, 72; *Ђорђевић*, Сликарство XIV века, 106, нап. 178, сл. 26, 29; *Габелић*, Забелешке из Кучевишта, сл. 3–6; *Стародубцев,* Српско зидно сликарство II, сл. 19–20; *Суботић*, Долац и Чабићи, сл. на стр. 51, 55, 71, 83, 86, 88, 91; *Стевановић*, *Марковић*, Црква Светог Ђорђа у Речанима, 43, сл V–VII, XIX, XXI.

Исти тип скраћенице појављује се и у бугарском сликарству, о чему, рецимо, сведоче већ поменуте фреске Цркве Светог Петра у селу Беренде, уп. *Бакалова*, Стенописите, сл. 6–10, 17, 53, 56–58, 62, 63.

Што се тиче руског материјала, довољно је скренути пажњу на чињеницу да су у Русији задуго, све до XVI века, светитељски епитети исписивани на грчком језику, чак и у случајевима када је име светитеља дато на рускословенском. Легенде које су у целини исписане на словенском језику представљају у назначеном раздобљу праву реткост. Уп. *Антонова*, *Мнева*, Каталог древнерусской живописи, као и литературу цитирану у нап. 31.

42 Зидно сликарство манастира Дечана, 27–28 (бр. 132–137, 139–144, 150–156, 163–166, 171–172), 32 (бр. 290–298), 34 (бр. 53–57).

43 *Даничић*, Рјечник из књижевних старина српских II, 161–162.

44 *Ђорђевић*, О првобитном изгледу, 415, нап. 29, сл. 53; Зидно сликарство манастира Дечана, 18 (бр. 21), 28 (бр. 177), 32 (бр. 12–13), 33 (бр. 18); *Ђурић*, *Ћирковић*, *Кораћ*, Пећка патријаршија, сл. 76; *Петковић*, Манастир Велуће, 52, сл. 17, с нетачним читањем легенде.

Сл. 5. Свети Стефан, детаљ сл. 1

Тај податак је веома индикативан. Иако су познате из ранохришћанске и постиконоборачке уметности, нарочито у Цариграду, представе Првомученика у костиму просвећених људи антике су се током позновизантијске ере појављивале готово искључиво у српској уметности (сл. 6), у коју су доспеле непосредно из престонице Византијског царства.[45] Уз ту изразиту иконографску особеност, српске представе Светог Стефана имале су, као што се добро зна, веома истакнуто, нарочито одабрано место у сликаним програмима српских

[45] *Војводић,* Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана, 537–544.

Сл. 6. Манастир Дечани, католикон, Свети Стефан

средњовековних храмова. Наведена околност убедљиво је протумачена као својеврстан уметнички израз улоге коју је Свети Стефан имао као патрон српског владара, односно српских земаља.[46] Насупрот томе, током XIII и XIV века, Свети Стефан је у хитону и химатиону на другим подручјима византијског културног света приказиван само по изузетку. Он је, почетком XIII столећа, у апостолском виду представљен у Цркви Светог Фанурија у граду Родосу, на истоименом острву. Претпоставља се да су тај храм осликали

[46] Исто, 549–563.

уметници из Цариграда или Никеје.[47] Друга представа ван територија српских земаља ипак је, изгледа, настала у извесној вези с иконографским традицијама у српској уметности. Реч је о фигури Светог Стефана у олтару Цркве Светих Пантелејмона и Николе у Бојани (1259), чији је ктитор севастократор Калојан с поносом истицао своје родбинске везе са српском владарском кућом.[48] Трећи пример се, с друге стране, не може објашњавати као последица преузимања српских обичаја, иако се налази у тадашњем непосредном суседству српских земаља. У питању је лик Светог Стефана у светилишту Богородице Перивлепте у Охриду (1294/1295), цркве коју су, важно је поменути, осликали солунски мајстори Михаило и Евтихије Астрапа.[49] Последњи у науци познат пример још је удаљенији од Србије – фигура Светог Стефана у оквиру ктиторске композиције у припрати њему посвећене цркве у Касторији, на слоју из XIV века.[50]

Прилика је да, уз оне већ наведене, на овом месту скренемо пажњу на још неке аналогије за многобројне српске представе Светог Стефана у обличју апостола. Реч је о две необјављене иконе из Манастира Свете Катарине на Синају. Прва је, по стилским особеностима судећи, насликана негде у XIII веку.[51] Прелиминарна стилска анализа друге иконе,[52] у ликовном погледу још репрезентативније, упућује на закључак да је она настала у доба „ренесансе Палеолога" у византијској умености (сл. 7). Иако је у питању веома вредно уметничко остварење, прецизније датовање иконе, као и разматрање њених ликовних својстава, боље је одложити за неку другу прилику. При томе би, чини се, ваљало узети у обзир и нека друга дела из синајске ризнице, такође непубликована и непроучена, која су у стилском погледу веома сродна икони Светог Стефана.[53] Осим двеју наведених, не постоји ниједна друга *појединачна* синајска представа

---

[47] *Kephala*, Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα, 42–45, εἰκ. 4. Уп. *Живковић*, Најстарије зидно сликарство, 390.

[48] *Војводић*, Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана, 548, нап. 110; *Пенкова*, Образ святости, 137–139, илл. 8; *Schroeder*, Transformative Narratives, 127, fig. 21. За ктиторски натпис у цркви, у коме се Калојан назива „унуком светога Стефана, краља српског", уп. *Суботић*, *Миљковић*, *Шпадијер*, *Тот*, Натписи I, 45–51.

[49] *Војводић*, Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана, 537, нап. 6; *Марковић*, Иконографски програм, 122, нап. 82, сл. 2.

[50] *Војводић*, Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана, 543, нап. 60; *Siomkos*, L'église Saint-Etienne à Kastoria, 264, fig. 118. У истом храму се фигура Светог Стефана налази и у наосу, крај олтарске преграде, на слоју живописа с краја XII или почетка XIII века, али је он ту приказан као ђакон, Уп. исто, 219–224, fig. 109–110.

[51] Репродукција иконе, са податком да је она настала у XIII столећу, доступна је на https://www.sinaiarchive.org/s/mpa/item/20135#?c=&m=&s=&cv=&xywh=654%2C443%2C4099%2C1999. (приступљено 24. 11. 2021).

[52] "Saint Stephen," The Sinai Icon Collection, accessed May 16, 2021, http://vrc.princeton.edu/sinai/items/show/7116.

[53] У питању су две иконе, са попрсјима светих Петра и Павла: "Saint Peter," The Sinai Icon Collection, accessed May 16, 2021, http://vrc.princeton.edu/sinai/items/show/7113; "Saint Paul," The Sinai Icon Collection, accessed May 16, 2021, http://vrc.princeton.edu/sinai/items/show/7124.

Сл. 7. Манастир Свете Катарине на Синају, икона Светог Стефана
(By permission of Saint Catherine's Monastery, Sinai, Egypt. Photograph courtesy of Michigan-Princeton-Alexandria Expeditions to Mount Sinai)

Првомученика у одећи античких мислилаца. У апостолском обличју је он, додуше, приказан на икони са сценама из његовог житија (XIII век), која се налази у параклису који му је посвећен,[54] али је на другој икони из исте капеле, насликаној почетком истог столећа, приказан у одежди и са атрибутима ђакона.[55] У

[54] *Parpulov*, Mural and Icon Painting at Sinai, 347, 389 (no. XIII.57), fig. 109. О параклису Светог Стефана у Манастиру Свете Катарине биће говора у даљем току излагања.

[55] *Aspra-Varvadakē*, Η λατρευτική εικόνα, 347–356, са свом старијом литературом.

таквом, уобичајеном иконографском виду, лик Светог Стефана овековечен је и на другим иконама из Манастира Свете Катарине.[56]

За разлику од попрсја Светог Стефана, друге две представе на синајском триптиху не одликују се тако изразитим иконографским занимљивостима. У том погледу посебно појашњење изискују једино крстови са криптограмима Φ̃ X̃ Φ̃ Π̃ на омофору Светог Николе (сл. 8). Тај акроним, заснован на одломку из Литургије пређеосвећених дарова,[57] био је, уз скраћеницу IC XC NI KA, веома распрострањен у византијској уметности, и то од најранијих времена и у различитим уметничким медијима,[58] а широку примену имао је и у средњовековној Србији, нарочито у зидном сликарству.[59] Што се тиче представа Светог Николе, на њима се криптограм о коме је реч појављује прилично ретко, али су, истовремено, у питању нека врло репрезентативна уметничка дела.[60] Најстарији примери, на којима су комбинована два најпопуларнија криптограма, налазе се на две светогорске иконе датоване у крај XIII столећа. Прва се чува у Великој Лаври светог Атанасија, а друга у Манастиру Кутлумушу (сл. 9).[61] Скраћеница сентенце из Литургије пређеосвећених дарова потом је исписана и на крстовима омофора Светог Николе на његовом попрсју на полеђини славне хиландарске иконе Богородице Тројеручице, из средине XIV века.[62] На једном другом релевантном примеру, такође српском – икони Светог Николе из Охрида, из друге половине или с краја истог столећа – изабран је други најпознатији криптограм, па је омофор славног архијереја украшен крстовима са словима I̅C̅ X̅C̅ N̅ K̅.[63] Такав је случај и на икони Светог Николе из Касторије (1368–1385),[64] док су на једној другој икони тог светитеља

---

56 Ibid., 350, εἰκ. 7; *Sōtēriou*, Εικόνες της μονής Σινά, I, εἰκ. 220, 221, 231.

57 *Бабић*, О реконструкцији оштећених епиграма, 160; *eadem*, Les croix à cryptogrammes, 8; *Пойовић*, Божанствене литургије, 156 („Светлост Христова просвећује све и сва"); *Alexopoulos*, Presanctified Liturgy, 167–183, 303.

58 *Walter*, IC XC NI KA, 193–220, passim, нарочито 212 (no. 14); *Марковић*, Иконографски програм, 134, 135; *Rhoby*, Secret Messages?; *idem*, Das Licht Christi leuchtet allen, 71–90; *Мутафов*, Християнска криптография, passim.

59 *Babić*, Les croix à cryptogrammes, 7–8.

60 Појаву криптограма на омофору Светог Николе и других архијереја у византијској уметности најбоље је истражила *Acheimastou-Potamianou*, Παναγία Οδηγήτρια και τρεις Ιεράρχες, 362–363. У цитираном раду поменут је добар део примера на које ће бити скренута пажња у даљем тексту.

61 Ορθοδοξία, ελληνισμός, πιν. 39; *Tsigaridas*, Φορητές εικόνες, 141–142, εἰκ. 23–24; *idem*, L'art au Mont Athos, 54, pl. 20. У наведеним студијама Евтимиоса Цигаридаса обе иконе приписане су радионици солунских сликара Михаила и Евтихија. По нашем мишљењу, таква атрибуција подлеже детаљнијој провери.

62 *Радојчић*, Српске иконе, 15, n. 47; *Петковић*, Иконе манастира Хиландара, сл. 81; *Радовановић*, Хиландарска икона Богородице Тројеручице, 185.

63 *Ђурић*, Иконе из Југославије, 97, no. 22, таб. XXXII–XXXIII; *Георгиевски*, Галерија на икони, 78–79, no. 31, са библиографијом.

64 *Tsigaridas*, Εικόνες, 144, no. 24, εἰκ. 60.

Сл. 8. Свети Никола, детаљ сл. 1

из истог града, насликаној током последњих деценија XIV, или почетком следећег века, исписани, опет, само криптограми Ф̃ Х̃ Ф̃ П̃.[65] И у српском зидном сликарству могло се десити да два криптограма буду комбиновани, као на представи Светог Николе у Цркви Богородице Одигитрије у Пећкој патријаршији (сл. 10),[66] а такав је случај и на његовом попрсју на икони из музеја у Верији, из XV столећа.[67] Обичај украшавања омофора Светог Николе крстовима са

65 *Sissiou*, Two unpublished icons, fig. 10; *Tsigaridas*, Εικόνες, 172, no. 10, είκ. 79.

66 *Гавриловић*, Црква Богородице Одигитрије, 211–212, сл. 133.

67 http://www.byzantine-museum-veria.gr/collection/ο-άγιος-νικόλαος

Сл. 9. Манастир Кутлумуш, икона светог Николе

криптограмима одржао се, најзад, и у поствизантијском раздобљу. О томе, рецимо, сведочи једна икона из Струге, датована у последњу четвртину XV века,[68] као и она из Мелника, насликана у XVIII столећу, али у стилском и иконографском погледу ослоњена на предлошке из сликарства епохе Палеолога.[69]

Заправо, пракса украшавање омофора крстовима са криптограмима није у сликарству византијског света XIV и XV века била ограничена на представе славног мирликијског чудотворца. Одавно је запажена и њихова појава, додуше опет само местимична, на представама неких других светих архијереја у позновизантијском зидном сликарству и иконопису.[70] Посебно су значајне две

[68] *Поповска-Коробар*, Охридско-струшки иконописни траги, 297, сл. 11.

[69] *Gerov*, Icons from Melnik, 31, 100–103.

[70] *Бабић*, О реконструкцији оштећених епиграма, 161, сл. 6; *исти*, Низови портрета, 331, нап. 46; *Ђурић*, Необориме стене, 177, нап. 48. Cf. *Tsigaridas*, Καστοριά, εἰκ. 5, 140, 167, 251. Осим поменутих примера, уп. и криптограме на представи Светог Арсенија Крфског, на полеђини иконе

веома репрезентативне иконе са ликовима света Три јерарха. На икони из Ватопеда, из друге половине XIV века, сва тројица славних отаца Цркве – Свети Василије Велики, Јован Златоусти и Григорије Богослов – имају омофоре украшене криптограмима што говоре о Христовој светлости.[71] На млађој пак представи исте тројице архијереја, оној на полеђини иконе Богородице Одигитрије из Византијског музеја у Атини (прве деценије XIV века), крст са криптограмом Ф̃ Х̃ Ф̃ П̃ краси омофор Светог Јована Златоустог.[72]

Чини се да би, у светлу наше раније изнете претпоставке о српској провенијенцији синајског триптиха, одређену важност могао да има податак да је скраћеница о којој је реч исписивана и на појединим, веома значајним ликовима Светог Саве. Тако слова Ф̃ Х̃ Ф̃ П̃, у комбинацији са криптограмима другачијег значења, украшавају омофоре првог српског архиепископа на његовој представи у јужној певници Цркве Светих апостола у Пећкој патријаршији (око 1380),[73] оној изнад мермерног трона у припрати истог манастира,[74] на фресци Богородице Пелагонитисе, којој са страна приступају Свети Сава и Симеон Немања, насликаној изнад гроба кесара Војихне у католикону Хиландара (пре 1371),[75] као и на попрсју Светог Саве на полеђини хиландарске иконе Богородице „Необориме стене" (крај XIV – почетак XV века). На последњем поменутом примеру скраћеница је дата у српскословенској верзији – с҃ х҃ п҃ в҃, то јест Свѣтъ Христовъ Просвѣщаєть Вьсѣхъ[76] – што је речит показатељ њене популарности у српској средини. Коначно, веома је занимљиво да су

Богородице са Христом из Митрополије на Крфу (последња четвртина XIV века), те на икони са попрсјем Светог Атанасија Великог из Цркве Светог Димитрија у Берату (око 1500), *Vokotopoulos*, Εικόνες της Κέρκυρας, 5, no. 3, πιν. 5, 67; Icons from the Orthodox Communities of Albania, 42, no. 6.

71 *Tsigaridas*, Φορητές εικόνες, 393, εικ. 330; *Tsigaridas, Loverdou-Tsigarida*, Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, 160–165, εικ. 120–123; Le Mont Athos et l'Empire byzantin, 206, no. 131 (*Tsigaridas*).

72 Икони је посебну студију посветила *Acheimastou-Potamianou*, Παναγία Οδηγήτρια και τρεις Ιεράρχες, а раније је објављивана у више наврата, cf. нпр. Holy Image, Holy Space, 181, no. 17 (eadem); *Vokotopoulos*, Βυζαντινές εικόνες, 220, no. 129; *Acheimastou-Potamianou*, Icons of the Byzantine Museum of Athens, 40–43, no. 9; Heaven & Earth, 141, no 61 (*K.-Ph. Kalafati*); Византия сквоз века, 374, no. 101.

73 *Бабић*, О реконструкцији оштећених епиграма, 159; *Ђурић*, *Ћирковић*, *Кораћ*, Пећка патријаршија, сл. 140. За датовање живописа у певницама Светих апостола у Пећи уп. *Војводић*, Доба зрелог средњег века (1322–1455), 268.

74 *Ђурић*, „Престо светога Саве", 93; *Babić*, Les croix à cryptogrammes, 9; *Стародубцев*, Српско зидно сликарство II, 10, сл. 1–2, са датовањем представе после 1375 (?) и свом старијом литературом.

75 Ти криптограм иајбоље се разазнају на фотографији коју је објавио *Миљковић*, Хиландарска икона српског цара Стефана, сл. 11. О овој фреско-целини уп. и *Поповић*, Сахране и гробови у средњем веку, 212–213.

76 *Ђурић*, Необориме стене, 164, 174, n. 45, сл. 2, 5. Занимљиво је да је, осим на поменутим ликовним представама Светог Саве, криптограм Ф̃ Х̃ Ф̃ П̃ исписан, то јест урезан и на крајеве крстообразног отвора што уоквирује честицу Часног крста, коју је први српски архиепископ даровао Манастиру Жичи, а сачувану у реликвијару из друге половине или краја XIV века (Пијенца, Музеј дијецезе), cf. *Popović*, Staurotheke of Serbian provenance, 158, 162, fig. 5 (верзија рада на српском језику: *исто*, Ризница спасења, 57, 71).

Сл. 10. Црква Богородице Одигитрије у Пећкој патријаршији,
свети Никола и српски архиепископ Данило II

криптограми Ф̃ Х̃ Ф̃ П̃ каткад исписивани и на одеждама неких других српских архијереја, као што показују постхумни портрет архиепископа Данила II у Цркви Богородице Одигитрије, управо поред раније поменуте фигуре Светог Николе (сл. 10),[77] те портрети злетовских епископа Јована и Арсенија у католикону Леснова, њиховог катедралног манастира.[78]

*

Разматрање особености триптиха из Манастира Свете Катарине упућује на претпоставку да је реч о делу српске средњовековне уметности. Истина, ниједна од тих особености не може се третирати као неприкосновен аргумент у прилог наведеном гледишту, али оне ипак довољно речито и убедљиво сведоче, нарочито ако се сагледају обједињено, против могућности да је триптих доспео у синајски манастир из неке друге словенске земље.

---

77 *Пойовић*, Гроб архиепископа Данила II, 335; *Ђурић*, Необориме стене, 177; *Гавриловић*, Црква Богородице Одигитрије, 211, 224–225, сл. 133.

78 *Ђурић*, „Престо светога Саве", 96; *Babić*, Les croix à cryptogrammes, 8, 9; *Габелић*, Лесново, 210, сл. 117–118.

Уз натписе, чије се одлике не противе закључку да је триптих настао у српском миљеу, о таквом његовом пореклу говоре и ликовна својства. Начин рада аутора иконе, вероватно Грка, припада сликарском изразу што се у српском сликарству појављује око средине XIV века, односно током друге половине тог столећа. Тај зограф је, вероватно, био образован у некој уметничкој радионици у јужним крајевима српске државе. Извесне иконографске специфичности такође иду у прилог наведеном мишљењу о провенијенцији триптиха. При томе, највећу пажњу заслужује попрсје Светог Стефана, приказаног и иконографском виду у каквом се његове представе у позновизантијској епоси по правилу појављују у српским споменицима. И криптограми којима су украшени крстови на омофору Светог Николе били су у српској уметности прилично распрострањени, премда није реч о детаљу на коме би се могао поуздано заснивати суд о пореклу триптиха. Најзад, чврсте и континуиране везе између српских средњовековних земаља и синајског манастира представљају веома релевантан фактор, иако само *ex silentio*, у потрази за наручиоцем, односно првобитним власником триптиха. Уколико је он изворно био намењен Манастиру Свете Катарине – то јест, ако ту није накнадно доспео, што ипак није незамисливо – онда је сасвим могуће да га је ту донео неки српски ходочасник, можда чак монах који се трајно, или на неко дуже време настанио на Синају. Портативни карактер триптиха само додатно иде у прилог таквој помисли. Како се на основу његовог иконографског програма може закључити, побожни поклоник који га је на свом путовању носио са собом полагао је наде у заступништво Богородице и Светог Николе пред Христом и био је нарочито привржен култу Светог Стефана.

На крају, у расправи о пореклу триптиха који разматрамо не сме се прескочити ни једно необично занимљиво изворно сведочанство. Реч је о податку из *Пролошкоі житија краља Милутина*, које је, вероватно 1380. године, написао сабрат Манастира Бањске Данило, потоњи патријарх српски (1390/1391–1399/1400). Говорећи о задужбинама светог краља, поменути писац наводи – и то на првом месту – Богородичин манастир на Синају, који је српски владар богато обдарио и „украсио". Штавише, Данило Бањски изриком тврди да је у синајској „лаври" Милутин „из основа подигао и украсио" цркву „првомученика Стефана":

„Въ синансцѣи горѣ идеже б(о)говидьць моисеи зрѣше коупину огнеиь горещу и несопалиаему. иноожьство богатьства дому прѣс(ве)тыие б(огороди)це приложивь и украсивь. и вь тонжде лаврѣ вь име прьвому(оу)ч(е)н(и)ка стефана от[ь] основаніа чьстни храмь въздвиже, и оукраси:"[79]

---

[79] *Јовановић*, Синаксарско житије светог краља Милутина, 226. Исти писац саставио је и Службу Светом краљу Милутину. Њено најновије издање приредио је *исти*, Служба светом краљу Милутину.

Наведени податак не постоји у старијем опису ктиторских подухвата краља Милутина, оном из пера архиепископа Данила II (1324–1337),[80] па се према њему свакако мора задржати извесна резерва. Ипак, у науци је већ уочено да одсуство помена Цркве Светог Стефана у делу Данила II, који говори само о краљевим даровима синајском манастиру, само по себи није довољно да у потпуности обезвреди сведочанство из житија које је саставио његов млађи имењак. Како је не тако давно истакао професор Драган Војводић, Милутиново синаксарско житије састављено је „у Бањској, краљевом маузолеју посвећеном св. Стефану, где се више него другде обраћала пажња на Милутинове заслуге, нарочито оне везане за култ Првомученика", због чега је „врло вероватно да је Данило Бањски изнео аутентичан податак."[81] Уколико је краљ Милутин заиста био ктитор Цркве Светог Стефана, која у Манастиру Свете Катарине постоји и данас – али у облику који је добила приликом обновâ крајем XIX и у четвртој деценији XX века – [82] онда би се појава лика тог светитеља на синајском триптиху могла објашњавати и конкретнијим разлозима него што је спознаја о посебном значају и значењу његовог култа у средњовековној Србији. Другим речима, српски наручилац дела о коме говоримо, односно творац његовог иконографског програма, могао је да се одлучи да га украси Првомучениковим попрсјем због тога што је му је било познато да се у синајском манастиру налази њему посвећен храм, чији је ктитор био краљ Милутин. Није, заправо, уопште незамисливо да је триптих био намењен баш тој синајској Цркви Светог Стефана.

Но, наведену помисао, колико год била привлачна, у овој прилици износимо само као једну од могућности, коју тек треба ваљано потврдити (или оповргнути). Ваља, наиме, приметити да историја синајског параклиса Светог Стефана сеже много даље у прошлост, то јест у рановизантијско доба.[83] Извесно је, дакле, да ту цркву није саградио краљ Милутин. То, међутим, не мора да

---

[80] Данило Други, 135 („...на свети Синај блаженим оцима приносио је не мала проношења, и како да изречем неисповедиве његове милостиње"). О описима ктиторских подухвата краља Милутина у делу поменутог писца уп. *Тодић*, Задужбине краља Милутина.

[81] *Војводић*, Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана, 553, нап. 136. Уз известан опрез, помен Цркве Светог Стефана на Синају у делу Данила Бањског као веродостојан податак прихвата *Габелић*, Манастир Конче, 38, а узимају га у обзир и *Прерадовић*, *Милановић*, Општехришћански свети, 108. Да је краљ Милутин подигао Цркву Светог Стефана на Синају наводи, без образложења, *Fine Jr.*, The Late Medieval Balkans, 439. С друге стране, *Тодић*, Задужбине краља Милутина, 155, нап. 96, убраја синајску Цркву Светог Стефана у оне задужбине које се Милутину приписују „без икаквог основа".

[82] О историји и архитектури те капеле cf. *Myriantheōs-Koyphopoulou*, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά παρεκκλήσια, εικ. 218–237. За већ поменуте иконе Светог Стефана које се у њој налазе уп. нап. 54–55.

[83] У Манастиру Свете Катарине пронађена је једна гранитна плоча, која се може датовати у VI–VII век, са натписом у коме се помиње „мартиријум светог Стефана". Поред тога, типологија грађевине упућује на закључак да је она подигнута у најранијој фази историје манастира, cf. *Ševčenko*, Early Period of the Sinai Monastery, 257, 263 (no. 9), fig 9; *Myriantheōs-Koyphopoulou*, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά παρεκκλήσια, 126, είκ. 236–237.

значи да поменути српски владар није био њен ктитор, односно обновитељ. О Милутиновом могућем ктиторству, односно о привржености српских монаха у Синајском манастиру Првомучениковом култу, постоје и нека друга сведочанства, истина, мање-више посредна. Чини се, међутим, да њихово разматрање захтева посебну расправу, у којој би била детаљније проучена историја капеле о којој је реч, односно подробније преиспитан хагиографски податак о Милутиновој задужбини на Синају.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Glibetic N., The Oldest Sinai Sources of the Byzantine Divine Liturgy in Cyrillic: Sin. Slav. 38/N, Sin. Slav. 39/N and Sin. Slav. 40/O+N, Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata, terza serie, 10 (2013) 115–144.

Oeuvres complètes de Gennade Scholarios IV, edd. *L. Petit*, *X. A. Sideridès*, *M. Jugie*, Paris 1935.

Данило Други. Животи краљева и архиепископа српских. Службе, изд. *Г. Мак Данијел*, *Д. Петровић*, Београд 1989 [Danilo Drugi. Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih. Službe, izd. *G. Mak Danijel*, *D. Petrović*, Beograd 1989].

Јовановић Т., Синаксарско житије светог краља Милутина патријарха Данила Бањског, изд. *Љ. Максимовић*, *В. Вукашиновић*, Манастир Студеница – 700 година Краљеве цркве, Београд 2016, 215–236 [*Jovanović T.*, Sinaksarsko žitije svetog kralja Milutina patrijarha Danila Banjskog, izd. *Lj. Maksimović*, *V. Vukašinović*, Manastir Studenica – 700 godina Kraljeve crkve, Beograd 2016, 215–236].

Јовановић Т., Служба светом краљу Милутину, Косовско-метохијски зборник 6 (2015) 97–134 [*Jovanović T.*, Služba svetom kralju Milutinu, Kosovsko-metohijski zbornik 6 (2015) 97–134].

Поповић Ј., Божанствене литургије, Београд 1978 [*Popović J.*, Božanstvene liturgije, Beograd 1978].

Порчић Н., Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама у доба Немањића, Београд 2017 [*Porčić N.*, Dokumenti srpskih srednjovekovnih vladara u dubrovačkim zbirkama u doba Nemanjića, Beograd 2017].

Списи о Косову, изд. *М. Грковић*, Београд 1993 [Spisi o Kosovu, izd. *M. Grković*, Beograd 1993].

Стари српски записи и натписи I, изд. *Љ. Стојановић*, Београд 1902 [Stari srpski zapisi i natpisi I, izd. *Lj. Stojanović*, Beograd 1902].

Стари српски родослови и летописи, изд. *Љ. Стојановић*, Сремски Карловци 1927 [Stari srpski rodoslovi i letopisi, izd. *Lj. Stojanović*, Sremski Karlovci 1927].

Шест писаца XIV века, изд. *Д. Бодановић*, Београд 1986 [Šest pisaca XIV veka, izd. *D. Bogdanović*].

Литература – Secondary Works

”Saint Paul,” The Sinai Icon Collection, accessed May 16, 2021, http://vrc.princeton.edu/sinai/items/show/7124.

”Saint Peter,” The Sinai Icon Collection, accessed May 16, 2021, http://vrc.princeton.edu/sinai/items/show/7113. http://vrc.princeton.edu/sinai/items/show/7124;

”Saint Stephen,” The Sinai Icon Collection, accessed May 16, 2021, http://vrc.princeton.edu/sinai/items/show/7116.

"Virgin Hagiosoritissa with Saints Stephan and Nicholas," The Sinai Icon Collection, accessed May 16, 2021, http://vrc.princeton.edu/sinai/items/show/6916.

Acheimastou-Potamianou M., Icons of the Byzantine Museum of Athens, Athens 1998.

Acheimastou-Potamianou M., Εικόνες της Ζακύνθου, Athēna 1997 [*Acheimastou-Potamianou M.*, Eikones tēs Zakynthou, Athēna 1997].

Acheimastou-Potamianou M., Παναγία Οδηγήτρια και τρεις Ιεράρχες. Αμφιπρόσωπη εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρίας 39 (2018) 362–363 [*Acheimastou-Potamianou M.,* Panagia Odēgētria kai treis Ierarches. Amphiprosōpē eikona tou Vyzantinou Mouseiou Athēnōn, Deltion tēs Christianikēs Archaiologikēs Etairias 39 (2018) 362–363].

Alexopoulos S., The Presanctified Liturgy in the Byzantine Rite. A Comparative Analysis of Its Origins, Evolution, and Structural Components, Leuven – Paris – Walpole, MA 2009.

Aspra-Varvadakē M., Η λατρευτική εικόνα του πρωτομάρτυρα Στέφανου στη μονή του Σινά, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρίας 39 (2018) 347–356 [*Aspra-Varvadakē M.,* Ē latreutikē eikona tou prōtomartyra Stephanou stē monē tou Sina, Deltion tēs Christianikēs Archaiologikēs Etairias 39 (2018) 347–356].

Babić G., Les croix à cryptogrammes, peintes dans les églises serbes des XIIIe et XIVe siècle, ed. *S. Dufrenne,* Byzance et les Slaves. Études de civilisation. Mélanges Ivan Dujčev, Paris 1979, 1–13.

Babić G., Quelques observations concernant l'icône de la Vierge Kosinitsa, ed. *M. Aspra-Varvadakē,* Λαμπηδών. Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη I, Athēna 2003, 95–102 [ed. *M. Aspra-Varvadakē*, Lampēdōn. Aphierōma stē mnēmē tēs Ntoulas Mourikē I, Athēna 2003, 95–102].

Blanchet M.-H., Gennadios Scholarios (vers 1400-vers 1472). Un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'Empire byzantin, Paris 2008.

Byzantium: Faith and Power (1261–1557), ed. *H. C. Evans*, New York 2004.

Ch. Walter, *IC XC NI KA. The Apotropaic Function of the Victorious Cross*, Revue des études byzantines 55 (1997) 193–220.

Chypre entre Byzance et l'Occident IVe-XVIe siècle, edd. *J. Durrand*, *D. Giovanonni*, Paris 2012.

Fine Jr. J. V. A., The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest, Ann Arbor 1987.

Gabelić S., Fasadne freske Lesnova: razlozi postavljanja i preslikavanja, Патримониум. МК [Patrimonium.MK] 18 (2020) 381–400.

Gerov G., Icons from Melnik and Melnik Region, Sofia 2007.

Hannick Ch., Jakov von Serres und der Codex Sin. Slav. 21, Археографски прилози [Arheografski prilozi] 3 (1981) 137–142.

Heaven & Earth. Art of Byzantium from Greek Collections, edd. *A. Drandaki*, *D. Papanikola-Bakirtzi*, *A. Tourta*, Athens 2013.

Holy Image, Holy Space. Icons and Frescoes from Greece, ed. *M. Acheimastou-Potamianou*, Athens 1988.

http://www.byzantine-museum-veria.gr/collection/o-άγιος-νικόλαος

https://www.sinaiarchive.org/s/mpa/item/20135#?c=&m=&s=&cv=&xywh=654%2C443%2C4099%2C1999 .

Icons from the Orthodox Communities of Albania, ed. *A. Tourta*, Thessaloniki 2006.

Katsiōtē A., Αμφίγραπτη παλαιολόγεια εικόνα στη Νίσυρο, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρίας 25 (2004) 63–76 [*Katsiōtē A.,* Amphigraptē palaiologeia eikona stē Nisyro, Deltion tēs Christianikēs Archaiologikēs Etairias 25 (2004) 63–76].

Katsioti A., Bilateral icon of the Virgin Eleousa/Crucifixion, formerly in the church of Archangel Michael at Lardos, Rhodes, ed. *P. Triantafyllidis,* Το αρχαιολογικό έργο στα νησιά του Αιγαίου III, Mytilene 2017, 588–602 [ed. *P. Triantafyllidis*, To arhchaiologiko ergo sta nēsia tou Aigaiou III, Mytilene 2017, 588–602].

Kephala K., Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στις εκκλησίες της Ρόδου, Athēna 2015 [*Kephala K.,* Oi toichographies tou 13ou aiōna stis ekklēsies tēs Rodou, Athēna 2015].

Le Mont Athos et l'Empire byzantin. Trésors de la Sainte Montagne, Paris 2009.

Matakiewa-Lilkowa T., Die Ikonen in Bulgarien, Sofia 1994.

Millet G., *Velmans T.*, La peinture murale du moyen âge en Yougoslavie IV (Serbie, Macédoine et Monténégro), Paris 1969.

Myriantheōs-Koyphopoulou M., Βυζαντινά και μεταβυζαντινά παρεκκλήσια της Μονής Σινά. Ιστορία και αρχιτεκτονική, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών 2015 [*Myriantheōs-Koyphopoulou M.*, Vyzantina kai metavyzantina parekklēsia tēs Monēs Sina. Istoria kai architektonikē, didaktorikē diatrivē, Ethniko kai Kapodistriako Panepistēmio Athēnōn 2015].

Our Sacred Beauty. Byzantine icons from Thessaloniki, ed. *F. Karagianni*, Thessaloniki 2019.

Papageōrgiou A., Εικόνες της Κύπρου, Leukōsia 1991 [*Papageōrgiou A.,* Eikones tēs Kyprou, Leukōsia 1991].

Papazōtos Th., Βυζαντινές εικόνες της Βέροιας, Athēna 1995 [*Papazōtos Th.*, Vyzantines eikones tēs Veroias, Athēna 1995].

Parpulov G. R., Mural and Icon Painting at Sinai in the Thirteenth Century, edd. *S. Gerstel*, *R. S. Nelson*, Approaching the Holy Mountain. Art and Liturgy at St Catherine's Monastery in the Sinai, Turnhout 2010, 345–414.

Popović D., A staurotheke of Serbian provenance in Pienza, Зограф [Zograf] 36 (2012) 157–170.

Popović S., The last hesychast safe havens in late fourteenth- and fifteenth-century monasteries in the Northern Balkans, Зборник радова Византолошког института [Zbornik radova Vizantološkog instituta] 48 (2011) 217–257.

Rhoby A., Das Licht Christi leuchtet allen. Form und Funktion von Kreuzen mit Tetragrammen in byzantinischen und postbyzantinischen Handschriften, edd. *Е. Мутафов*, *И. Тот*, Византийско и поствизантийско изкуство: Пресичане на граници, София 2018, 71–90 [edd. *E. Mutafov*, *I. Tot*, Vizantiisko i postvizantiisko izkustvo: Presichane na granici, Sofiia 2018, 71–90].

Rhoby A., Secret Messages? Byzantine Greek Tetragrams and Their Display, In-Scription: revue en ligne d'études épigraphiques [En ligne], Livraisons, Première livraison, mis à jour le: 17/11/2017 (https://in-scription.edel.univ-poitiers.fr:443/in-scription/index.php?id=180).

Savić A. Z., Athos – Jerusalem – Sinai: Peregrinations and Identities in the Lives of St Sava of Serbia, ed. *I. Feodorov*, South-Eastern Europe and the Eastern Mediterranean, Brăila 2020, 43–51.

Schroeder R. B., Transformative Narratives and Shifting Identities in the Narthex of the Boiana Church, Dumbarton Oaks Papers 64 (2010) 103–128.

Siomkos N., L'église Saint-Etienne à Kastoria. Etude des différentes phases du décor peint (Xe–XIVe siècles), Thessaloniki 2005.

Ševčenko I., The Early Period of the Sinai Monastery in the Light of Its Inscriptions, Dumbarton Oaks Papers 20 (1966) 255–264.

Sinai, Byzantium, Russia. Orthodox Art from the Sixth to the Twentieth Century, edd. *Y. Piatnitsky et al.*, Saint Petersburg 2000.

Sinai. Treasures of the Monastery of Saint Catherine, ed. *A. Manafis*, Athens 1990.

Sissiou I., Two unpublished icons of the Kastoria school, Зограф [Zograf] 31 (2005–2006) 187–193.

Sōtēriou G. kai M., Εικόνες της μονής Σινά, I–II, Athēna 1956–1958 [*Sōtēriou G. kai M.,* Eikones tēs monēs Sina. I–II, Athēna 1956–1958].

Tarnanidis I. C., The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St Catherine's Monastery on Mount Sinai, Thessaloniki 1988.

Tarnanidis I., Les relations Serbes avec le centre Hesychaste du Mount. Sinai au XIVe siecle, ed. *D. Davidov,* L' art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle, Belgrade 1987, 137–141.

Treasures of Mount Athos, Thessaloniki 1997.

Tsigaridas E. N., *Loverdou-Tsigarida K.*, Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Βυζαντινές Εικόνες και Επενδύσεις, Iera Megistē Monē Vatopaidiou 2006 [*Tsigaridas E. N.*, *Loverdou-Tsigarida K.*, Iera Megistē Monē Vatopaidiou. Vyzantines Eikones kai Ependyseis, Iera Megistē Monē Vatopaidiou 2006].

Tsigaridas E. N., Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου και ναών της Καστοριάς (12ος-16ος αιώνας), Athēnai 2018 [*Tsigaridas E. N.*, Eikones tou Vizantinou Mouseiou kai naōn tēs Kastorias 12os-16os aiōnas), Athēnai 2018].

Tsigaridas E. N., Καστοριά. Κέντρο ζωγραφικής την εποχή των Παλαιολόγων (1360–1450), Thessalonikē 2016 [*Tsigaridas E. N.,* Kastoria. Kentro zographikēs tēn epochē tōn Palaiologōn (1360–1450), Thessalonikē 2016].

Tsigaridas E. N., Φορητές εικόνες στη Μακεδονία και το Άγιον Όρος κατά το 13ο αιώνα, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρίας 21 (2000) 123–156 [*Tsigaridas E. N.*, Phorētes eikones stē Makedonia kai to Agion Oros kata to 13o aiōna, Deltion tēs Christianikēs Archaiologikēs Etairias 21 (2000) 123–156].

Tsigaridas E. N., Φορητές εικόνες, Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση – Ιστορία – Τέχνη II, Agion Oros 1996, 350–417 [*Tsigaridas E. N.*, Phoritēs eikones Iera Megistē Monē Vatopaidiou. Paradosē – Istoria – Technē II, Agion Oros 1996, 350–417].

Tsigaridas E. N., L'art au Mont Athos à l'époque Byzantine à la lumière de nouvelles trouvailles. Le rôle de Constantinople et de Thessaloniki, ed. *G. Galavaris*, Athos, la Sainte Montagne tradition et renouveau dans l'art, Athènes 2007, 41–96.

Vokotopoulos P. L., Δύο παλαιολόγειες εικόνες στα Ιεροσόλυμα, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρίας 20 (1998–1999) 291–308 [*Vokotopoulos P. L.,* Dyo palaiologeies eikones sta Ierosolyma, Deltion tēs Christianikēs Archaiologikēs Etairias 20 (1998–1999) 291–308].

Vokotopoulos P. L., Εικόνες της Κέρκυρας, Athēna 1990 [*Vokotopoulos P. L.*, Eikones tēs Kerkyras, Athēna 1990].

Vokotopoulos P. L., Ελληνική τέχνη. Βυζαντινές εικόνες, Athēna 1995 [*Vokotopoulos P. L.,* Ellēnikē technē. Vyzantines eikones, Athēna 1995].

Ορθοδοξία, ελληνισμός. Πορεία στην τρίτη χιλιετία I, Άγιον Όρος 1995 [Orthodoxia, ellēnismos. Poreia stēn tritē hiletia I, Agion Oros 1995].

Алпатов М., Краски древнерусской иконописи, Москва 1974 [*Alpatov M.*, Kraski drevnerusskoi ikonopisi, Moskva 1974].

Антонова В. И., *Мнева Н. Е.*, Каталог древнерусской живописи XI — начала XVIII в.в. Опыт историко-художественной классификации. Том первый. XI – начало XVI века, Москва 1963 [*Antonova V. I.*, *Mneva N. E.*, Katalog drevnerusskoi zhivopisi XI – nachalo XVIII v. v. Opyt istoriko-khudozhestvennoi klasifikacii. Tom pervyi. XI – nachalo XVI veka, Moskva 1963].

Бабић Г., Низови портрета српских епископа, архиепископа и патријараха у зидном сликарству (XIII–XVI в.), изд. *В. Ђурић*, Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 319–342 [*Babić G.*, Nizovi portreta srpskih episkopa, arhiepiskopa i patrijaraha u zidnom slikarstvu (XIII–XVI v.), izd. *V. Đurić*, Sava Nemanjić – Sveti Sava. Istorija i predanje, Beograd 1979, 319–342].

Бабић Г., О реконструкцији оштећених епиграма и натписа на портрету Светог Саве у јужној певници Светих Апостола у Пећи, Зборник заштите споменика културе 15 (1964) 159–164 [*Babić G.*, O rekonstrukciji oštećenih epigrama i natpisa na portretu Svetog Save u južnoj pevnici Svetih Apostola u Peći, Zbornik zaštite spomenika kulture 15 (1964) 159–164].

Бакалова Е., Стенописите на църквата при село Беренде, София 1976 [*Bakalova E.*, Stenopisite na cŭrkvata pri selo Berende, Sofiia 1976].

Богдановић Д., *Ђурић В. Ј.*, *Медаковић Д.*, Хиландар, Београд 1978 [*Bogdanović D.*, *Đurić V. J.*, *Medaković D.*, Hilandar, Beograd 1978].

Божков А., Българската икона, София 1984 [*Bozhkov A.*, Bŭlgarskata ikona, Sofiia 1984].

Византия сквоз века, ed. *Ю. А. Пятницкий*, Санкт Петербург 2017 [Vizantiia skvoz veka, ed. *IU. A. Piatnickii* 2017].

Војводић Д, Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана у Византији и Србији, изд. *В. Ј. Ђурић,* Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 537–565 [*Vojvodić D.*, Prilog poznavanju ikonografije i kulta sv. Stefana u Vizantiji i Srbiji, izd. *V. J. Đurić*, Zidno slikarstvo manastira Dečana. Građa i studije, Beograd 1995, 537–565].

Војводић Д., Доба зрелог средњег века (1322–1455), изд. *Д. Војводић*, *М. Марковић*, Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији. Историја, идентитет, угроженост, заштита, Београд 2017, 241–261 [*Vojvodić D.*, Doba zrelog srednjeg veka (1322–1455), izd. *D. Vojvodić*, *M. Marković*, Umetničko nasleđe srpskog naroda na Kosovu I Metohiji. Istorija, identitet, ugroženost, zaštita, Beograd 2017, 241–261].

Војводић Д., Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, Београд 2005 [*Vojvodić D.*, Zidno slikarstvo crkve Svetog Ahilija u Arilju, Beograd 2005].

Војводић Д., Ктиторска делатност Стјепана Вукчића Косаче, изд. *Г. Томовић*, Шћепан Поље и његове светиње кроз вјекове, Беране – Манастир Заграђе 2010, 61–100 [*Vojvodić D.*, Ktitorska delatnost Stjepana Vukčića Kosače, izd. *G. Tomović*, Šćepan Polje I njegove svetinje kroz vjekove, Berane – Manastir Zagradje, 2010, 61–100].

Војводић Д., О времену настанка зидног сликарства у Палежу, Зограф 27 (1998–1999) 123–134 [*Vojvodić D.*, O vremenu nastanka zidnog slikarstva u Paležu, Zograf 27 (1998–1999) 123–134].

Војводић Д., О живопису Беле цркве каранске и о савременом сликарству Рашке, Зограф 31 (2006–2007) 135–152 [*Vojvodić D.*, O živopisu Bele crkve karanske i o suvremenom slikarstvu Raške, Zograf 31 (2006–2007) 135–152].

Воронцова Л. М., Иконы Сергиево-Посадского музея-заповедника: Новые поступления и открытия реставрации, Сергиев Посад 1996.

Габелић С., Забелешке из Кучевишта, Зограф 31 (2006–2007) 125–134 [*Gabelić S.*, Zabeleške iz Kučevišta, Zograf 31 (2006–2007) 125–134].

Габелић С., Лесново. Историја и сликарство, Београд 1998 [*Gabelić S.*, Lesnovo, Istorija i slikarstvo, Beograd 1998].

Габелић С., Манастир Конче, Београд 2008 [*Gabelić S.*, Manastir Konče, Beograd 2008].

Гавриловић А., Црква Богородице Одигитрије у Пећкој патријаршији, Београд 2018 [*Gavrilović A.*, Crkva Bogorodice Odigitrije u Pećkoj patrijaršiji, Beograd 2018].

Гагова Н., Св. Никола – застъпник на душите на Страшния съд, Старобългарска литература 48 (2013) 28–40 [*Gagova M.*, Sv. Nikola – zastŭpnik na dušite na Strašniia sŭd, Staroblgarska literatura 48 (2013) 28–40].

Георгиевски М., Галерија на икони – Охрид, Охрид 1999 [*Georgievski M.*, Galerija na ikoni – Ohrid, Ohrid 1999].

Глиīоријевић-Максимовић М., Сликарство XIV века у манастиру Трескавцу, Зборник радова Византолошког института 42 (2005) 77–121 [*Gligorijević-Maksimović M.*, Slikarstvo XIV veka u manastiru Treskavcu, Zbornik radova Vizantološkog institute 42 (2005) 77–121].

Голац А., Зидно сликарство цркве Преображења Христовог у манастиру Зрзе, докторска дисертација, Универзитет у Београду 2019 [*Golac A.*, Zidno slikarstvo crkve Preobraženja Hristovog u manastiru Zrze, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu 2019].

Даничић Ђ., Рјечник из књижевних старина српских. Дио 2, Л-П, Београд 1863 [*Daničić Đ.*, Rječnik iz književnih starina srpskih. Dio 2, L-P, Beograd 1863].

Дучић Н., Књижевни радови IV, Београд 1895 [*Dučić N.*, Književni radovi IV, Beograd 1895].

Ђорђевић И. М., Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића, Београд 1994 [*Đorđević I. M.*, Zidno slikarstvo srpske vlastele u doba Nemanjića, Beograd 1994].

Ђорђевић И. М., О првобитном изгледу српске иконе светог Николе у Барију, *исīи*, Студије српске средњовековне уметности, Београд 2008, 412–424 [*Đorđević I. M.*, O prvobitnom izgledu srpske ikone svetog Nikole u Bariju, *isti*, Studije srpske srednjovekovne umetnosti, Beograd 2008, 412–424].

Ђорђевић И. М., Сликарство XIV века у цркви Св. Спаса у селу Кучевишту, Зборник Матице српске за ликовне уметности 17 (1981) 77–110 [*Đorđević I. M.*, Slikarstvo XIV veka u crkvi Sv. Spasa u selu Kučevištu, Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti 17 (1981) 77–110].

Ђурић В. Ј., „Престо светога Саве", Споменица у част новоизабраних чланова Српске академије наука и уметности, књ. 53, Београд 1972, 93–104 [*Đurić V. J.*, "Presto svetoga Save", Spomenica u čast novoizabranih članova Srpske akademija nauka i umetnosti, knj. 53, Beograd 1971].

Ђурић В. Ј., Византијске фреске у Југославији, Београд 1974 [*Đurić V. J.*, Vizantijske freske u Jugoslaviji, Beograd 1974].

Ђурић В. Ј., Иконе из Југославије, Београд 1961 [*Đurić V. J.,* Ikone iz Jugoslavije, Beograd 1961].

Ђурић В. Ј., Необориме стене државе и цркве, Спаљивање моштију Светога Саве 1594–1994. Зборник радова, Београд 1997, 161–186 [*Đurić V. J.*, Neoborime stene države i crkve, Spaljivanje moštiju Svetoga Save 1594–1994. Zbornik radova, Beograd 1997, 161–186].

Ђурић В. Ј., *Ћирковић С.*, *Кораћ В.*, Пећка патријаршија, Београд 1990 [*Đurić V. J.*, *Ćirković S.*, *Korać V.*, Pećka patrijaršija, Beograd 1990].

Живковић М. П., Најстарије зидно сликарство Богородичине цркве у Студеници и његова обнова у XVI веку, докторска дисертација, Универзитет у Београду 2019 [*Živković M. P.*, Najstarije zidno slikarstvo Bogorodičine crkve u Studenici i njegova obnova u XVI veku, doktorska disertacija, Uiverzitet u Beogradu 2019].

Живковић М., Српски владарски портрети у Григоријевој галерији Свете Софије у Охриду и њихов програмски контекст, изд. *Б. Крсмановић*, *Љ. Максимовић*, *Р. Радић*, Византијски свет на Балкану I, Београд 2012, 169–190 [*Živković M.*, Srpski vladarski portreti u Grigorijevoj galeriji Svete Sofije u Ohridu i njihov programski kontekst, izd. *B. Krsmanović*, *Lj. Maksimović*, *R. Radić*, Vizantijski svet na Balkanu I, Beograd 2012, 169–190].

Зидно сликарстве манастира Дечана. Грађа и студије, изд. *В. Ј. Ђурић*, Београд 1995 [Zidno slikarstvo manastira Dečana. Građa i studije, izd. *V. J. Đurić*, Beograd 1995].

Ивковић З., Живопис XIV века у манастиру Зрзе, Зограф 11 (1981) 66–79 [*Ivković Z.*, Živopis XIV veka u manastiru Zrze, Zograf 11 (1981) 66–79].

Иконы Успенского собора Московского Кремля. XI – начало XV века, ed. *Л. А. Щенникова*, Москва 2007 [Ikony Uspenskogo sobora Moskovskogo Kremlia. XI – nachalo XV veka, ed. *L. A. Shchenikova*, Moskva 2007].

Јеромонах Амфилохије, Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века, Манастир Раваница 1381–1981. Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 101–134 [*Jeromonah Amfilohije*, Sinaiti i njihov značaj u životu Srbije XIV i XV veka, Manastir Ravanica 1381–1981. Spomenica o šestoj stogodišnjici, Beograd 1981, 101–134].

Мавродинова Л. Н., Стенната живопис в България до края на XIV век, София 1995 [*Mavrodinova L. N.*, Stennata zhivopis v Bŭlgariia do kraia na XIV vek, Sofiia 1995]

Марковић М., Иконографски програм најстаријег живописа цркве Богородице Перивлепте у Охриду. Попис фресака и белешке о појединим програмским особеностима, Зограф 35 (2011) 119–143 [*Marković M.*, Ikonografski program najstarijeg živopisa crkve Bogorodice Perivlepte u Ohridu. Popis fresaka i beleške o pojedinim programskim osobenostima, Zograf 35 (2011) 119–143].

Марковић М., Србија у Византији – ктиторска делатност српских задужбинара на подручју ромејског царства, изд. *Д. Војводић*, *Д. Поповић*, Византијско наслеђе и српска уметност II. Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, Београд 2016, 57–73 [*Marković M.*, Srbija u Vizantiji – ktitorska delatnost srpskih zadužbinara na području romejskog carstva, izd. *D. Vojvodić*, *D. Popović*, Vizantijsko nasleđe i srpska umetnost II. Sakralna umetnost srpskih zemalja u srednjem veku, Beograd 2016, 57–73].

Миљковић Б., Житија светог Саве као извори за историју средњовековне уметности, Београд 2008 [*Miljković B.*, Žitija svetog Save kao izvori za istoriju srednjovekovne umetnosti, Beograd].

Миљковић Б., Хиландарска икона српског цара Стефана, Зборник радова Византолошког института 43 (2006) 319–348 [*Miljković B.*, Hilandarska ikona srpskog cara Stefana, Zbornik radova Vizantološkog instituta 43 (2006) 319–348].

Мутафов Е., Християнска криптография. Функционална типология на криптограмите в православното изкуство, София 2019 [*Mutafov R.*, Khristiianska kriptografiia. Funkcionalna tipologiia na kriptogramite v pravoslavnoto izkustvo, Sofiia 2019].

Нешковић Ј., *Николић Р.*, Петрова црква код Новог Пазара, Београд 1987 [*Nešković J.*, *Nikolić R.*, Petrova crkva kod Novog Pazara, Beograd 1987].

Остроїорски Г., Синајска икона св. Јована Владимира, Гласник Скопског научног друштва 14 (1935) 99–106 (=*исти*, Византија и Словени, Београд 1970, Сабрана дела IV, 159–169 [*Ostrogorski G.*, Sinajska ikona sv. Jovana Vladimira, Glasnik Skopskog naučnog društva 14 (1935) 99–106 (=*isti*, Vizantija i Sloveni, Beograd 1970, Sabrana dela IV, 159–169].

Пандурски В., Паметници на изкуството в Църковни историко-археологически музей/София, София 1977 [*Pandurski V.*, Pametnici na izkustvovo v Cŭrkovni istoriko-arheologicheski muzei/Sofiia, Sofiia 1977].

Пенкова Б., Образ святости. Изображения святых в Боянской церкви, Древнерусское искусство. Идея и образ, Москва 2009, 133–160 [*Penkova B.,* Obraz sviātosti. Izobrazheniiā sviātykh v Boiāskoĭ cerkvi, Drevnerusskoe iskusstvo. Ideiiā i obraz, Moskva 2009, 133–160].

Петковић В. Р., Манастир Велуће. Историја и живопис, Старинар, н. с., 3–4 (1952–1953) 45–59 [*Petković V. R.*, Manastir Veluće. Istorija i živopis, Starinar, n. s., 3–4 (1952–1953) 45–59].

Петковић С., Иконе манастира Хиландара, Манастир Хиландар 1997 [*Petković S.*, Ikone manastira Hilandara, Manastir Hilandar 1997].

Поповић Д., Гроб архиепископа Данила II, изд. *В. Ј. Ђурић*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 324–344 [*Popović D.*, Grob arhiepiskopa Danila II, izd. *V. J. Đurić*, Arhiepiskop Danilo II i njegovo doba, Beograd 1991, 324–344].

Поповић Д., Пустињачко монаштво у доба Бранковића, изд. *М. Спремић*, Пад Српске деспотовине 1459. године, Београд 2011, 117–135 [*Popović D.*, Pustinjačko monaštvo u doba Brankovića, izd. *M. Spremić*, Pad Srpske despotovine 1459. godine, Beograd 2011, 117–135].

Поповић Д., *Пустиње* и *свете їоре* средњовековне Србије – писани извори, просторни обрасци, градитељска решења, Зборник радова Византолошког института 45 (2007) 254–274 [*Popović D.*, Pustinje i svete gore srednjovekovne Srbije – pisani izvori, prostorni oblici, graditeljska rešenja, Zbornik radova Vizantološkog instituta 45 (2007) 254–274].

Поповић Д., Ризница спасења. Култ реликвија и српских светих у средњовековној Србији, Београд–Нови Сад 2018 [*Popović D.*, Riznica spasenja. Kult relikvija i srpski svetih u srednjovekovnoj Srbiji, Beograd–Novi Sad 2018].

Поповић Д., Сахране и гробови у средњем веку, изд. *Г. Суботић*, Манастир Хиландар, Београд 2000, 205–214 [*Popović D.*, Sahrane i grobovi u srednjem veku, izd. *G. Subotić*, Manastir Hilandar, Beograd 2000, 205–214].

Поповић Д., *Тодић Б.*, *Војводић Д.*, Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана, Београд 2011 [*Popović D.*, *Todić B.*, *Vojvodić D.*, Dečanska pustinja. Skitovi i kelije manastira Dečana, Beograd 2011].

Поповска-Коробар В., Деисисниот чин во охридската црква Свети Никола Болнички (прелиминарна атрибуција), Прилози МАНУ 44/1–2 (2013) 120–142 [*Popovska-Korobar V.*, Deisisniot čin vo ohridskata crkva Sveti Nikola Bolnički (preliminarna atribucija), Prilozi MANU 44/1–2 (2013) 120–143].

Поповска-Коробар В., Икони од Музејот на Македонија, Скопје 2004 [*Popovska-Korobar V.*, Ikoni od Muzejot na Makedonija, Skopje 2004].

Поповска-Коробар В., Охридско-струшки иконописни траги од втората половина на XV век, Патримониум.МК 7–8 (2010) 289–304 [*Popovska-Korobar V.*, Ohridsko-struški ikonopisni tragi od vtorata polovina na XV vek, Patrimonium.MK 7–8 (2010) 289–304].

Поствизантийская живопись. Иконы XV–XVIII веков из собраний Сергиева Посада,Твери и Рязани, ed. *Л. Евсеева*, Афины 1995 [Postvizantiiskaia zhivopis'. Ikony XV–XVIII vekov iz sobranii Sergieva Posada, Tveri i Riazani, ed. *L. Evseeva*, Afiny 1995].

Прерадовић Д., *Милановић Љ.*, Општехришћански свети у српској култној пракси и уметности, изд. *Д. Војводић*, *Д. Поповић*, Византијско наслеђе и српска уметност II. Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, Београд 2016, 103–118 [*Preradović D.*, *Milanović Lj.*, Opštehrišćanski sveti u srpskoj kultnoj praksi i umetnosti, izd. *D. Vojvodić*, *D. Popović*, Vizantijsko nasleđe i srpska umetnost II. Sakralna umetnost srpskih zemalja u srednjem veku, Beograd 2016, 103–118].

Радић Р., Помен Срба у Житију Григорија Синаита, Зборник радова Византолошког института 32 (1993) 149–154 (=*исти*, Из Цариграда у српске земље. Студије из византијске и српске историје, Београд 2003, 23–28) [*Radić R.*, Pomen Srba u Žitiju Grigorija Sinaita, Zbornik radova Vizantološkog instituta 32 (1993) 149–154 (=*isti*, Iz Carigrada u srpske zemlje. Studije iz vizantijske i srpske istorije, Beograd 2003, 23–28)]

Радовановић А., Хиландарска икона Богородице Тројеручице, Хиландарски зборник 14 (2017) 173–188 [*Radovanović A.*, Hilanarska ikona Bogorodice Trojeručice, Hilandarski zbornik 14 (2017) 173–188].

Радојчић С., Српске иконе од XII века до 1459. године, Београд 1960 [*Radojčić S.*, Srpske ikone od XII veka do 1459. godine, Beograd 1960].

Радојчић С., Старине Црквеног музеја у Скопљу, Скопље 1941 [*Radojčić S.*, Starine Crkvenog muzeja u Skoplju, Skoplje 1941].

Розов В., Српски рукописи Јерусалима и Синаја, Јужнословенски филолог 5 (1925–1926) 118–129 [*Rozov V.*, Srpski rukopisi Jerusalima i Sinaja, Južnoslovenski filolog 5 (1925–1926) 118–129]

Русева Р., Златна книга. Икони от България. IX–XIX век, София 2016 [*Ruseva R.*, Zlatna kniga. Ikoni ot Bŭgariia, Sofiia 2016].

Русские иконы Синая. Жалованные грамоты, иконы и произведения декоративно-прикладного искусства XVI–XX веков из России, хранящиеся в монастыре св. Екатерины на Синае, ed. *И. Л. Бусева-Давыдова*, Москва 2015 [Russkie ikony Sinaia. Zhalovannye gramoty, ikony i proizvedeniia dekorativno-prikladnogo iskusstva XVI–XX vekov iz Rossii, khraniashchiesia v monastyre sv. Ekateriny na Sinae, ed. *I. L. Buseva-Davydova*, Moskva 2015].

Савић В., Српска књижевна реч у својим првим столећима, Подгорица – Ниш 2019 [*Savić V.*, Srpska književna reč u svojim prvim stolećima, Podgorica – Niš 2019].

Савић В., Српски превод „Евергетидског синаксара" у два синајска рукописа, Зборник радова Византолошког института 53 (2016) 210–235 [*Savić V.*, Srpski prevod "Evergetidskog sinaksara" u dva sinajska rukopisa, Zbornik radova Vizantološkog instituta 53 (2016) 210–235].

Смирнова Э. С., Московская икона XIV–XVII веков, Ленинград 1988 [*Smirnova Ė. S.*, Moskovskaia ikona XIV–XVIII vekov, Leningrad 1988].

Смолчић Макуљевић С., Манастир Трескавац, Београд 2019 [*Smolčić Makuljević S.*, Manastir Treskavac, Beograd 2019].

Соловјев А., Фундајајити, патерини и кудугери у византиским изворима, Зборник радова Византолошког института 1 (1952) 135–140 [*Solovjev A.*, Fundajajiti, paterini i kudugeri u vizantiskim izvorima, Zbornik radova Vizantološkog instituta 1 (1952) 135–140].

София Премудрость Божия. Выставка русской иконописи XIII–XIX веков из собраний музеев России, ed. *И. А. Шалина*, Москва 2000 [Sofiia Premudrost' Bozhiia. Vystavka russkoi ikonopisi XIII–XIX vekov iz sobranii muzeev Rossii, ed. *I. A. Shalina*, Moskva 2000].

Сперанский М. Н., Славянская письменость XI–XIV в.в. на Синае и в Палестине, Известия Отделения русского языка и словесности АНСССР 32 (1927) 43–118 [*Speranskii M. N.*, Slavianskaia pis'menost' XI–XIV v. v. na Sinaie i v Palestine, Izvestiia Otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti ANSSSR 32 (1927) 43–118].

Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентитет, значај, угроженост, изд. *М. Марковић*, *Д. Војводић*, Београд 2017 [Srpsko umetničko nasleđe na Kosovu i Metohiji. Idenitet, značaj, ugroženost, izd. *M. Marković*, *D. Vojvodić*, Beograd 2017].

Стародубцев Т., Српско зидно сликарство у земљама Лазаревића и Бранковића, I–II, Београд 2016 [*Starodubcev T.*, Srpsko zidno slikarstvo u zemljama Lazarevića i Brankovića, I–II, Beograd 2016].

Стевановић Б., *Марковић М.*, Црква Светог Ђорђа у Речанима. Цртежи и фотографски снимци архитектуре и живописа, Београд 2018 [*Stevanović B.*, *Marković M.*, Crkva Svetog Đorđa u Rečanima. Crteži i fotografski snimci arhitekture i živopisa, Beograd 2018].

Суботић Г., Долац и Чабићи, Београд 2012 [*Subotić G.*, Dolac i Čabići, Beograd 2012].

Субо̄тић Г., *Сузуки М.*, Манастир Светог Јована Претече у Јашуњи, Београд 2020 [*Subotić G.*, *Suzuki M.*, Manastir Svetog Jovana Preteče u Jašunji, Beograd 2020].

Субо̄тић Г., *Миљковић Б.*, *Шпадијер И.*, *То̄т И.*, Натписи историјске садржине у зидном сликарству. I, Београд 2015 [*Subotić G., Miljković B., Špadijer I, Tot I.*, Natpisi istorijske sadržine u zidnom slikarstvu. I, Beograd 2015].

Тарнанидис Ј., Слика српске списатељске и духовне делатности у XIII и XIV веку која се јавља у синајским словенским рукописима пронађеним 1975. године, изд. *А. А. Турилов и др.*, Scala paradisi. Академику Димитрију Богдановићу у спомен. 1986–2016, Београд 2018, 399–410 [*Tarnanidis J.*, Slika srpske spisateljske i duhovne delatnosti u XIII i XIV veku koja se javlja u sinajskim slovenskim rukopisima pronađenim 1975. godine, izd. *A. A. Turilov i dr.*, Scala paradisi. Akademiku Dimitriju Bogdanoviću u spomen. 1986–2016, Beograd 2018, 399–410].

Тасић Д., Живопис средњовековне цркве у Прокупљу, Зборник Матице српске за ликовне уметности 3 (1967) 109–130 [*Tasić D.*, Živopis srednjovekovne crkve u Prokuplju, Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti 3 (1967) 109–130].

Тахиаос А.-Е., Исихазам у доба кнеза Лазара, изд. *И. Божић*, *В. Ј. Ђурић*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 93–103 [*Tahiaos A.-E.*, Isihazam u doba kneza Lazara, izd. *I. Božić*, *V. J. Đurić*, O knezu Lazaru, Beograd 1975, 93–103]

Тодић Б., Грачаница. Историја и сликарство, Приштина 1999[2] [*Todić B.*, Gračanica. Istorija i slikarstvo, Priština 1999[2]].

Тодић Б., Задужбине краља Милутина у делу архиепископа Данила Другог, изд. *Љ. Максимовић*, *В. Вукашиновић*, Манастир Студеница – 700 година Краљеве цркве, Београд 2016, 133–156 [*Todić B.*, Zadužbine kralja Milutina u delu arhiepiskopa Danila Drugog, izd. *Lj. Maksimović*, *V. Vukašinović*, Manastir Studenica – 700 godina Kraljeve crkve, Beograd 2016, 133–156].

Трифуновић Ђ., Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском бој у, Крушевац 1968 [*Trifunović Đ.*, Srpski srednjovekovni spisi o knezu Lazaru i Kosovskom boju, Kruševac 1968].

Ћоровић-Љубинковић М., Живопис цркве светога Петра код Новог Пазара, Старинар, н.с., 20 (1969) 35–51 [*Ćorović-Ljubinković M.*, Živopis crvke svetoga Petra kod Novog Pazara, Starinar, n. s., 20 (1969) 35–51].

Церниħ Л., Белешке о писарима неких српских рукописа у манастиру Свете Катарине на Синају, Археографски прилози 4 (1982) 19–62 [*Cernić L.*, Beleške o pisarima nekih srpskih rukopisa u manastiru Svete Katarine na Sinaju, Arheografski prilozi 4 (1982) 19–62].

Чанак-Медић М., *Тодић Б.*, Манастир Дечани, Београд 2005 [*Čanak-Medić M.*, *Todić B.*, Manastir Dečani, Beograd 2005].

Шедевры русской иконописи XIV–XVI веков из частных собраний, ed. *И. А. Шалина*, Москва 2009 [Shedervy russkoi ikonopisi XIV–XVI vekov iz chastnych sobranii, ed. *I. A. Shalina*, Moskva 2009].

Miloš Živković
Institute for Byzantine Studies, SASA, Belgrade
milos.zivkovic@vi.sanu.ac.rs

TRIPTYCH FROM SAINT CATHERINE'S MONASTERY AT SINAI – AN UNKNOWN WORK OF OLD SERBIAN ICON PAINTING

Relations between Serbia and the famous monastery an Sinai, which was dedicated to the Mother of God since its founding in the 6th century, and to St. Catherine from the end of the 15th or the beginning of the 16th century, were continuous and very intensive during the Middle Ages. One important aspect of Serbian-Sinaitic

ties was the pilgrimages of prominent Serbs, ie their endowment activity. As is well known, the first Serbian archbishop Sava had a pioneering role in that regard. Sava visited Sinai on his second pilgrimage to the Holy Land in 1235, after he retired from the throne of the head of the Serbian Church. Following his example, the care of the Sinai monastery was expressed in later times by Serbian medieval rulers and nobles. Another, in a way even more interesting, and in terms of research more complex, aspect of the Serbian-Sinaitic spiritual connection and cultural exchange, concerns the presence of Serbian monks and the existence of a Serbian scriptorium in Sinai. Numerous Serbian manuscripts from the 13th and 14th centuries – which make up a majority in the collection of Slavic books in the monastery of St. Catherine – are the best evidence of this phenomenon.

Given the chronological scale and nature of Serbian-Sinaitic contacts in the Middle Ages, it is quite surprising that, besides the aforementioned manuscripts, no other artifact of Serbian provenance was found in the monastery of St. Catherine – icon, reliquary, liturgical object, etc. However, it is by no means excluded that some future, systematically designed field research in that direction could be productive, at least to some extent. One of our own, almost accidental discoveries in the Sinai collection of icons leads us to such a perhaps too optimistic belief.

The work in question did not attract the attention of researchers of the rich collection of icons in the monastery of St. Catherine. It is a triptych of simple form, composed of three icons with Slavic inscriptions (fig. 1). The central place belongs to the bust, semi-profile representation of the Mother of God. Saint Nikolas is shown in direct communication with her. The bust of St. Stephen is the only one placed frontally. Apparently, the Sinai triptych has reached our days in a fragmentary form. Based on the appearance of the right edge of the icon of the Mother of God (fig. 2), it can be fairly reliably assumed that there was another representation in the extension of the same panel, which was cut off from the whole at some point. As the most reasonable, there is a possibility that the frontal representation of Jesus Christ was located at the designated place. The Savior's frontal figure would quite resemble the programmatic logic of the triptych, so that semi-profile representations of the Mother of God and Saint Nicholas would be directed towards him, creating a composition of Deisis.

According to its stylistic features, the Sinai triptych can be dated quite reliably to the 14th century. Parallels for some of his artistic characteristics can be found in works from different developmental stages of painting in the 14th century (fig. 3). Thus, for example, some images of the saints in the church of St. Nicholas in Palež, which was most likely frescoed between 1350 and 1355 by artists from Macedonia, are characterized by a certain rigidity and rigor in expression, as a result of intense shading during face modeling (fig. 4a). In terms of the treatment of the faces, in the search for even more related works, one should also bear in mind the paintings from the second half of the 14th century. Thus, the three Sinai busts, and especially their sharp-faced faces, somewhat «manneristically» painted, are worth comparing

with the representations of the martyrs in the narthex of the Church of the Transfiguration of the Zrze Monastery (1368/1369). Although these «portraits» (fig. 4в) differ somewhat in physiognomy from the Sinai ones, as the color in Zrze is much more intense and vivid, the two paintings bring together a related treatment of light, performed with quick, clearly visible strokes, and shadows, achieved in a calmer but rather wide coatings of paint. The green background also speaks in favor of classifying the Sinai triptych into the painting of the 14th century. The green background – and not the gold one, as was usually the case – appears during the mentioned century on several icons painted by masters from Constantinople and Thessaloniki, but also by painters from regional art centers, such as Cyprus or Veria. The coloristic solution in question is also present in Serbian icon painting of the 14th century, although it cannot be said that it was widely accepted.

Furthermore, certain features of Slavic inscriptions are not opposed to the classification of the Sinai triptych into the corpus of Serbian medieval painting. From the orthographic point of view, the way in which the words «saints» are abbreviated in legends with the characters of Saints Stephen and Nicholas is especially interesting (ст҃нь). It is a spelling irregularity, so the thought arises that the painter of the triptych was probably Greek. In the same way, the labels of the sanctity appear in two monuments painted in the last decades of the 13th century – the third layer of frescoes in the Church of St. Peter in Ras and on the wall paintings of the Church of St. Achilleus in Arilje.

Finally, when trying to determine the provenance of the Sinai triptych, its iconographic features deserve full attention. First of all, one should point the fact that St. Stephen is not depicted in clothes and with the attributes of a deacon, but in a chiton and himation, and with a scroll in his hands, that is, in the so-called apostolic form (fig. 5). This information is very indicative. Although they are known from Early Christian and post-iconoclastic art, especially in Constantinople, the representations of the Protomartyr in chiton and himation appeared almost exclusively in Serbian art during the late Byzantine era (fig. 6). In addition to this distinct iconographic feature, the Serbian images of St. Stephen had, as is well known, a very prominent, especially chosen place in the painted programs of Serbian medieval churches. This circumstance is convincingly interpreted as a kind of artistic expression of the role that St. Stephen had as the patron of the Serbian ruler, ie the Serbian lands. In contrast to this, during the 13th and 14th centuries, St. Stephen was depicted in apostolic form in other areas of the Byzantine cultural world only as an exception. It is an opportunity, in addition to the already known ones, to draw attention to another such example here – an unpublished icon from the monastery of St. Catherine, probably painted sometime during the „Palaeologan Renaissance" in Byzantine art (fig. 7).

Unlike the bust of St. Stephen, the other two representations on the Sinai triptych are not characterized by such distinct iconographic curiosities. In this respect, only the crosses on the omophorion of St. Nicholas require special clarification (fig.

8), as they are decorated with the cryptograms Φ̃ Χ̃ Φ̃ Π̃, which are resolved as Φῶς Χριστοῦ Φαίνει Πᾶσι («The light of Christ illuminates everything»). This acronym, based on an excerpt from the Liturgy of the Presanctified Gifts, appears on the representations of St. Nicholas on several late-Byzantine examples (fig. 9). It seems that, in light of our earlier assumption about the Serbian provenance of the Sinai triptych, the fact that the abbreviation in question was written on some very important figures of Saint Sava, as well as on the clothes of some other Serbian hierarchs, could have a certain significance (fig. 10).

To conclude, consideration of the stylistic and iconographic features of the triptychs from the monastery of St. Catherine suggest that it is a work of Serbian art from the middle or second half of the 14th century. Its author was probably educated in an art workshop in the southern parts of the Serbian state, perhaps in Macedonia. If the triptych was originally intended for the monastery of St. Catherine – that is, if it did not arrive there later, which is not unthinkable – then it is quite possible that it was brought there by a Serbian pilgrim, maybe even a monk who settled permanently or for some longer time at Sinai. The portable character of the triptych only further supports such a thought. As can be concluded on the basis of his iconographic program, the pious devotee who carried it with him on his journey placed his hopes in the intercession of the Mother of God and Saint Nicholas before Christ and was especially attached to the cult of Saint Stephen.

Finally, in the discussion of the origin of the work of art in questions, one must not skip an unusually interesting written testimony. This is the information from the *Synaxarion vita* of King Milutin, which was probably written in 1380. by the monk of the Banjska monastery, Danilo, the later Serbian patriarch (1390/1391 – 1399/1400). Speaking about the endowments of the holy king, this writer mentions – in the first place on the list – the Monastery of the Mother of God at Sinai, which the Serbian ruler richly endowed and «decorated». Moreover, Danilo of Banjska explicitly claims that in the Sinai «lavra», Milutin «built from the ground and decorated» the church of the «first martyr Stefan». The mentioned information does not exist in the older description of the founding endeavors of King Milutin, the one from the pen of Archbishop Danilo II (1324–1337), so a certain reserve must be kept according to it. In any case, if King Milutin was really the founder, ie the restorer of the church of Saint Stephen, which still exists in the monastery of St. Catherine, then the appearance of the figure of that saint on the Sinai triptych could be explained by some more specific reasons than the knowledge of special significance of his cult in medieval Serbia. In fact, it is not at all inconceivable that the triptych was intended for that Sinai church. However, the above thought, however attractive, is presented on this occasion only as one of the possibilities, which has yet to be validly confirmed (or refuted). A more comprehensive contextualization of the data from the work of Danilo of Banjska certainly requires a special discussion, in which the history of the chapel in question and the hagiographic data on Milutin's endowment in Sinai would be studied in more detail.